

ONTHEEMD ORANJE

MADURODAM AAN DE THEEMS
REGEREN IN EEN BROEIKAS
MADRID OF MOSKOU
ALLES VOOR HET MOEDERLAND
SPRONG IN DE VAL
MEDELIJDEN NIET GEVRAAGD
GULLIVER IN WAPENROK
IN NAAM VAN ORANJE

45

Vijf lange jaren zaten ze in Londen. De meesten arriveerden er in de paniek van de zo catastrofaal verlopen strijd in de lente van 1940. Ministers, ambtenaren, zakenlieden — tijdig gevlucht of toevallig gestrand bij het uitbreken van de oorlog —, journalisten, mannen van de koopvaardij, een handvol militairen van alle wapens, gelukkigen die juist op tijd een schip hadden kunnen bemachtigen om de nazi-bezetting te ontlopen, toevallig aangespoelden uit alle werelddelen. De meesten waren er alleen, zonder hun vrouw, zonder hun kinderen. Verloren en verdwaald liepen ze de eerste tijd rond, op zoek naar een doel. Ze groepten samen om de figuur die van stonden aan het vanzelfsprekende middelpunt werd van de Nederlandse kolonie in Londen: koningin Wilhelmina.

De ministers waren na lange aarzelingen op het laatste nippertje naar Londen vertrokken. Hun belangrijkste taken: de waarborging van het onafhankelijk voortbestaan van het koninkrijk; de voortzetting, in samenwerking met de bondgenoten, van de strijd tegen de vijand; het handhaven van de band met de bevolking in het bezette gebied en, in een later stadium, het treffen van voorbereidingen voor het herstel van het bestuurlijk en maatschappelijk leven in een eenmaal bevrijd Nederland. Onvoorbereid op deze zware opgaven in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden, voor een aanzienlijk deel mentaal ongeschikt, zonder de steun van een geschoold ambtenarencorps, toog men aan het werk. Men werd daarbij niet gehinderd noch gesteund door normale constitutionele verhoudingen tengevolge van het ontbreken van een parlement; anderzijds bleek een sterke toeneming van de invloed van de Kroon in de gegeven omstandigheden geenszins te voorkomen.

Ook elk ander vond na verloop van tijd zijn taak. Zowel militairen van de landmacht — voor het merendeel samengebracht in de Koninklijke Brigade Prinses Irene — als Nederlandse vliegers — veelal opererend in *R.A.F.-squadrons* — namen deel aan de strijd. De omvangrijke activiteiten van de Nederlandse marine en de koopvaardij zullen elders in dit werk ter sprake komen.

Buiten Engeland leverden Suriname met zijn bauxiet-exploitatie en de Antillen met hun olieraffinaderijen aanzienlijke steun aan de geallieerde oorlogvoering. Tevens werd in 'De West' reeds de basis gelegd voor naoorlogse staatkundige hervormingen. Prinses Juliana tenslotte, teneinde de dynastie veilig te stellen met haar kinderen ver van het strijdgewoel in Canada verblijvend, leverde binnen de haar gegeven mogelijkheden haar eigen bijdrage aan de behartiging van de belangen van het vaderland.

A.H.P.

MADURODAM AAN DE THEEMS

MEYER SLUYSER

Gezien van een afstand van dertig jaar doet de Nederlandse emigratie van mei 1940 naar Londen denken aan de vlucht van een zwerm bijen. Van alle kanten zijn ze komen aanvliegen en in een onontwarbaar kluwen krioelen ze als een zwerm van deze nijvere insecten om één vast punt: de koningin.

Koningin Wilhelmina had de eerste dagen geen onderkomen en logeerde op Buckingham Palace. Spoedig vertrok ze naar een villa in Maidenhead aan de Theems. Voor officiële gebeurtenissen werd een 'gewoon' huis op Eaton Square aangewezen. Wie op visite (pardon: audiëntie) kwam, kreeg van generaal van 't Sant, die de koningin dag en nacht bewaakte, verlof eerst zijn handen te wassen in de (Delfts blauwe) toiletruimte.

De ministers hielden in de eerste week van de migratie open hof in Grosvenor House: een sjeike, peperdure tent, waar de *haute volée* van Engeland placht te logeren. Daar zaten ze, de excellenties, aan een ronde tafel in het midden van de zaal. Om hen heen zwermden ononderbroken de bijen die van her en der waren komen aanvliegen. De Nederlanders die in Londen woonden, zag men daar niet, al stonden die wél in verbinding met de regering, zoals Paul Rykens van Unilever, August Kessler van de Bataafse, wat Nederlandse reders en zo meer. Maar wél zag je er de grote Anton Philips rondlopen, omringd door een hofhouding van personeel van de Engelse Philipsvestiging, en zijn schoonzoon Frans Otten, bijgestaan door Henri Opdenberg, die hij uit Nederland had meegenomen. De rest van de wielende stroom bestond uit 'de aangespoelden'. Ze hadden (vraag niet op welke primitieve wijze) aan de greep van de Duitsers weten te ontkomen. Daar stonden ze, berooid van alles; bij wie zouden ze anders hulp en steun zoeken dan bij de eigen

regering? Er waren velen die om geld vroegen. Ze boden echte spaarbankboekjes van de Nederlandse PTT aan. ('Alstublieft, excellentie, er staat op gedrukt dat de regering garandeert, wilt u me maar betalen.') Dan gaf het niet zoveel, wanneer de excellentie weinig diplomatiek antwoordde dat hij geen ambtenaar van de posterijen was en het Grosvenor House geen bijkantoor. Een paar weken later kwam dat trouwens allemaal terecht. Toen werd er een minister belast met de hulpverlening en werd een spaarbankboekje inderdaad een onderpandje voor een lening. Maar in die eerste dagen in Grosvenor House was iedereen in paniek, en niet zo'n klein beetje ook. Een lid van Gedeputeerde Staten van een van de provincies ('nee, we noemen geen namen') wilde een vissersboot kopen om daarmee naar Amerika te ontsnappen — en of de regering hem maar even het geld én de bemanning wilde verschaffen. Dertig jaar later lijkt het erg grappig, maar in werkelijkheid was het dat om de drommel niet.

Er kwam gaandeweg wat orde in de warboel, toen de regering de bovenste drie verdiepingen van het grote Stratton House aan Piccadilly huurde om er haar burelen te vestigen. Het waren super-de-luxe-flats, ingericht en te huur voor de allerrijksten der aarde. Er waren luxueuse toiletten, groot genoeg om als balzaal te dienen, en badkamers, die uit Hollywood geïmporteerd schenen. De huisbaas liet (lang contract: 'for the duration') een massa overbodige luxe wegbreken, maar de toiletten bleven. Het was doodgewoon dat een ambtenaar, van deze toiletten gebruik makend, staande naast minister Gerbrandy, een plasje deed.

De nieuwbakken ambtenaren werden gerecruiteerd uit de 'aangespoelden' en geleid door het

handjevol professionals dat met de regering had kunnen meekomen. Het moest allemaal nog wennen en dat duurde even. Want leer een uitgekiende zakenman maar eens dat hij als ambtenaar geen rood potlood mag gebruiken voor aantekeningen in 'de stukken': blauw potlood is voor chefs, rood voor excellenties. Naarmate het Nederlandse wereldje wat geregelder werd, traden de markante persoonlijkheden naar voren. Paul Rykens organiseerde spoedig de zogenaamde 'studiekringen', waar notabele lieden zich bogen over de problemen van de terugkeer. Hun oordeel vatten ze samen in vele grondige rapporten, die de regering ter beschikking werden gesteld. Het waren geen kleine jongens, die deze rapporten opstelden: Aug. Kessler, Saal van Zwanenberg en vele andere *big bosses* van de Nederlandse industrie. Of de regering ooit materiaal dat in die rapporten was neergelegd in haar beleid heeft verwerkt, is echter nimmer bekend geworden.

En dan was er de pers. Uit Nederland was met het kabinet meekomen de superjournalist dr. Mark van Blankenstein. Tezamen met Willem Boas en de *captains of industry*, die voor de financiële verplichtingen borg stonden, richtte hij een Londens 'Vrij Nederland' op. Van Blankenstein heeft, ook dwars tegen zijn geldschieters en de regering in, als hij het nodig vond, de vaan van de vrije Nederlandse journalistiek in Londen hoog gehouden. Hij heeft door zijn blad en door zijn vele persoonlijke contacten de Nederlandse zaak onschatbare diensten bewezen.

Inmiddels was de vrije Nederlandse koopvaardijvloot onder beheer van de Nederlandse regering gekomen. De vaarplicht werd ingevoerd; de marine werd zo goed mogelijk aangevuld met nieuw materiaal. Dat alles was mogelijk,

De deur van de badkamer ging wijd open en voor mij stond zijne excellentie de minister-president. Hij had een handdoek rond de lendenen, die hem strak rond zijn bolle buikje spande. Zijn kogelronde hoofdje verhief zich parmantig uit de tengere schouders, boven de massale hangsnor keken zijn ogen onvervaard de wereld in. De hele verschijning was één meter veertig hoog. Hij was een ijzervreter in miniatuur. 'Gerbrandy', zei hij, met een gerasp van g's en r's. Hij schudde mij stevig de hand, zijn ogen krimpden zich tot spleetjes van het lachen. De kleren maken de man.'

DE KLEINE IJZERVRETER

Ons gesprek, nadat hij zich had aangekleed, duurde tot laat in de nacht. Het enige dat ik me ervan herinner is dat we het op vrijwel alle punten roerend eens waren en dat ik me in de loop van het gesprek meer en meer begon te schamen voor mijn eenvormig afkraken van alles wat de Londense regering betrof. Hier althans zat een uitzondering.

Ook herinner ik me zijn laatste opmerking. We stonden bij de deur om afscheid te nemen. Op-

eens nam hij mijn colbertje tussen duim en wijsvinger en voelde de stof ter beoordeling van de kwaliteit. Ik bloosde al, voordat hij iets zei. Het was inderdaad het pak waarvoor ik hem ongevraagd de rekening had gestuurd.

'Zeg', zei hij op z'n afgebeten wijze. Z'n oogjes glinsterden. 'Da's een verrèkt mooi pak dat u daar aan hebt!'

(Uit: 'Het hol van de ratelslang', door Erik Hazelhoff Roelfzema — De Geïllustreerde Pers N.V., Amsterdam 1970)

omdat (door middel van een proces tegen een in Londen wonende Nederlander, die zich aan de Nederlandse dienstplicht wilde onttrekken) de Nederlandse emigrantenregering door Engeland werd 'erkend' als een echte regering die besluiten kon nemen en ze kon laten uitvoeren. Daardoor konden alle Nederlandse vermogens in het buitenland worden 'bevroren'. Daarmee werd bereikt dat bij de vrede eventueel door de Engelsen in beslag genomen Nederlands bezit als ruilobject zou kunnen dienen voor door de Duitsers in beslag genomen Engels bezit. Toen de Nederlandse regering in Londen derhalve via de rechter had bereikt dat voor alle Nederlanders in de vrije wereld de militaire dienstplicht kon worden ingevoerd, stroomden

Intussen groeide het gezag van de Nederlandse regering en daarmee ook de betekenis van de Nederlandse gemeenschap aan de Theems. In 1942 stelde het kabinet de Buitengewone Raad van Advies voor de Nederlandse regering in, een lichaam dat tegelijkertijd alles was en niets. Soms deed het denken aan een Raad van State, soms aan een klein parlementje, soms ook aan een weinig kostbare wassen neus — weinig kostbaar, omdat niemand werd bezoldigd. De Raad adviseerde; het belangrijkste werk had betrekking op de 'wetgeving inzake de terugkeer'. Maar dat het geen spelletje was, is wel gebleken: de door de Raad bekeken besluiten inzake de arbeidsverhoudingen en de omroep bijvoorbeeld hebben in het bevrijde

lands-Oost-Indië, maar wel een Volksraad in Nederland naar Indisch model, om er maar enkele te noemen.

Mensen die werken, maken fouten. Het was heel natuurlijk dat de leden van die kleine Nederlandse gemeenschap de fouten groter zagen dan ze in werkelijkheid waren. 'Uit het volk' ontstond al vrij spoedig de volgende zegswijze:

Hoe rot ook het nieuws en hoe slecht ook de leiding,
we komen weer een dag dicht bij de bevrijding.

Maar hoeveel zin voor betrekkelijkheid men voor al dat gedoe ook opbracht, niemand kon verhinderen dat 'de klok gelijk werd gezet' op

De Engelandvaarders wilden zo min mogelijk de hun bekende geneugten des levens missen. 'Hollandse nieuwe' — helaas aangevuld met Engels bier — ging erin als koek.

het gedrag van de ministers. Niet alleen dat men precies wist hoe laat elke minister op zijn departement verscheen en hoe vroeg hij ging lunchen, maar men stond ook zo dicht bij 'het gezag', dat men het respect ervoor verloor. De journalist Henk Boas publiceerde in 'Vrij Nederland' een satirieke studie over de term 'Excellentie'. 'Dat woord', betoogde hij, 'is vrouwelijk; men zegt dus verkeerdelijk *Zijne* Excellentie, het moet zijn: Hare Excellentie. En in de praktijk betekent dit dat men in goed Nederlands moet zeggen: Hare Excellentie zit in Haar rikketik.'

De al te dichte nabijheid van 'het gezag' had ook tot gevolg dat iedereen zei 'alles' te weten van koningin Wilhelmina. De term 'Ik weet van de prins geen kwaad' raakte in onbruik. Zeer velen wisten woordelijk te 'herhalen' wat de koningin over dit of dat had gezegd. Meestentijds waren deze citaten echter ontsproten aan hun rijke fantasie. Als men de spraakmakende gemeente mocht geloven, waren honderden mensen intieme relaties van 'het Hof' — met een hoofdletter.

Iedereen kreeg de behoefte op bepaalde ogenblikken 'interessant' te zijn. Het spreekt vanzelf dat 'de geheime dienst' een geliefkoosd onderwerp was van veler fantasie. 'Van mijn relaties bij de *secret service* weet ik . . .' en dan volgde gewoonlijk een schets van de oorlogssituatie, waarin — al naar gelang de gemoedsgesteldheid van de spreker of spreekster — een ongebreideld pessimisme of een volstrekt ongelimiteerd optimisme ten toon werd gespreid.

Het viel slechts weinigen op dat de 'Engelandvaarders' in hun rapporten over de toestand in bezet Nederland op gelijke wijze of optimistisch of pessimistisch waren. Ze kwamen uit het 'vaderland in de verte'; ze werden door Hare Majesteit ontvangen; ze hadden hun eigen *home* (Oranjestad), derhalve wisten zij 'het' en de luitjes die al zo lang in Engeland zaten, kakelden er maar wat op los.

Och, het was (gezien nog steeds van een afstand van dertig jaar) een soort Madurodam aan de Theems, bevolkt met levende mensjes en bedreigd door zo'n 2500 Duitse bombardementen. Hoe groot de werkelijke bijdrage van de Londense gemeenschap aan de overwinning is geweest — dát moet de vakhistoricus beslissen; iemand die met andere maten meet dan de mensen die er al te nauw bij waren betrokken.

(nou ja — stróómden?) de jonge mensen naar Londen om te worden ingedeeld bij de inmiddels opgerichte Prinses Irene Brigade. Legerplaats voor de Nederlanders was Wolverhampton, een industriestad ten noorden van Londen. De jongens hadden het er best. Het succes van de Nederlandse soldaten bij de meisjes was zo opmerkelijk, dat het de jaloezie wekte van de Engelse soldaten. En wat deden die? Er was verduistering, zodat het meisje waarmee je uitging je nauwelijks kon zien. De Engelse soldaten gingen derhalve gebroken Engels praten, als ze met een Engelse schone uitgingen, en mengden door hun koeterwaals handig wat snelgeleerde Nederlandse krachttermen.

Nederland jarenlang een taai leven geleid. De oorlog vorderde en het moment van de bevrijding kwam elke dag dichterbij.

Den Doolaard dichtte:

'In Stratton House een hele Piet
Maar op het strand van Scheveningen
Gaan ze een toontje lager zingen.'

Zo echter voelde zich niet de kern van het officierskorps dat het militair gezag ging vormen, gericht op de terugkeer, op de handhaving van orde en gezag. In de Nederlandse gemeenschap in Londen liepen veel mensen rond met extreme ideeën. Zoals een koninklijk gezag in Nederland en de ministers verantwoordelijk tegenover het staatshoofd; geen parlement in het straks te bevrijden Neder-

DE NEDERLANDSE REGERING
IN LONDEN

REGEREN IN EEN BROEIKAS

PROF. DR. P. W. KLEIN

New York Times

Slechts ongeveer acht maanden was het ongelukkige kabinet-De Geer aan het bewind geweest, toen het in mei 1940 de wijk moest nemen naar Engeland. Nauwelijks vier maanden later al gaf het de geest met achterlating van een erfenis waaronder zijn opvolgers, tot het einde van de oorlog toe, in steeds sterkere mate gebukt zouden gaan. Die erfenis bestond uit een aantal mankementen, welke het kabinet al bij zijn geboorte had meegekregen. Afgezien van de persoonlijke tekortkomingen van een enkele minister, lagen deze gebreken op het terrein van de politieke en staatkundige verhoudingen, zoals deze zich toendertijd uiter-aard voordeden.

De eerste zwakke stee betrof de politieke eens-

gezindheid, waaraan het dit kabinet ten enenmale ontbrak. De ministersploeg vormde een merkwaardig samenraapsel van politiek zeer verschillende elementen. In het kleurloze centrum bevond zich de minister-president zelf, alsmede de onbeduidende minister van binnenlandse zaken, H. van Boeyen. Beiden behoorden tot de Christelijk Historische Unie. Aan de linkerzijde trof men twee socialisten aan: ir. J. W. Albarda (Waterstaat) en dr. J. van den Tempel (Sociale Zaken). Tegenover hen stonden aan de rechterzijde twee rooms-katholieke bewindslieden. De een, mr. M. P. L. Steenberghe (Economische Zaken), exponent van werkgeverskringen; de ander, Ch. J. I. M. Welter (Koloniën), toonbeeld van koloniale behoud-

zucht. Minder duidelijk lagen de kaarten ten opzichte van de andere ministers. Een tweetal bezat in het geheel geen partijpolitieke bindingen. De bekwame en nuchtere diplomaat mr. E. N. van Kleffens (Buitenlandse Zaken) en overste A. Q. H. Dijkhoorn (Defensie) dankten hun ministerssteek alleen aan hun zakelijke deskundigheid op het terrein waarvoor zij thans ook de politieke verantwoordelijkheid hadden aanvaard. Hetzelfde zou men kunnen zeggen van G. Bolkestein (Onderwijs) en van de later tot het kabinet toegetreden mr. dr. A. A. van Rhijn, al rekenden zij zichzelf dan ook tot respectievelijk de vrijzinnig-democraten en de CHU. Kleurrijker, maar politiek niet duidelijker, was prof. mr. P. S. Gerbrandy

(Justitie). Weliswaar had deze anti-revolutionaire zich voorstander getoond van sociale hervormingen ten behoeve van de arbeidende klasse, maar van onvervalst rode sympathieën kon men hem niet verdenken. Was hij niet in november 1918 meegetrokken naar Den Haag om er een dreigende socialistische revolutie in de kiem te smoren?

Een politiek zeer gemengd gezelschap dus, dat blijkbaar zelf in onzekerheid verkeerde omtrent de oogmerken van zijn beleid. Het kabinet slaagde er althans niet in met een helder geformuleerd programma voor het voetlicht te treden. Het aanvaardde zijn taak zonder tegenover het parlement een regeringsverklaring af te leggen.

In de relaties tot het parlement school de tweede zwakke plek van het kabinet. Slechts de twee socialistische ministers en de minister-president — die in Londen spoedig van het toneel verdween — konden terugzien op een ruime ervaring als lid van het parlement. Misschien moet men daarin wel de verklaring zoeken van het feit dat bij hen de eerbied voor de gegroeide parlementaire verhoudingen dieper was geworteld dan bij menigeen van hun collega's, ook nadat deze verhoudingen als gevolg van de ongrondwettige verplaatsing van de regeringszetel buiten de rijksgrenzen in het, gedrang waren geraakt. Toch was juist de socialistische deelneming aan de regering een allerm minst te verwaarlozen deel van het parlement een doorn in het oog geweest. De steun die het kabinet in de Tweede Kamer ontving, was een steun, die niet of nauwelijks van harte werd gegeven. Menige minister had zijn portefeuille met tegenzin en slechts uit plichtsbesef aanvaard. Zo was er geen kabinet van sterke mannen, doch evenmin van louter zwakke broeders ontstaan. Wel een kabinet zonder hechte politieke homogeniteit, waarbinnen gemakkelijk persoonlijke tegenstellingen konden ontstaan, tegenstellingen die het beleid in ongunstige zin zouden beïnvloeden.

Kon men van dit bijeengeraapte kabinet met zijn blijkbaar onderontwikkeld politiek be-

Links: prins Bernhard met premier Gerbrandy en jhr. F. Beelaerts van Blokland, die in de periode 1940-1945 een van de belangrijkste adviseurs van de Kroon was.

Rechts: de installatie van de Buitengewone Raad van Advies op 15 juni 1942. Veel gezag heeft dit nogal eenzijdige college zich nooit kunnen verwerven.

wustzijn verwachten dat het ook in de meest benarde omstandigheden alles op haren en snaren zou zetten om de constitutie hoog te houden? Het antwoord op die vraag kwam al op 10 mei 1940. De regering verzuimde toen gebruik te maken van de haastig bijeengeroepen vergadering der Tweede Kamer om, naar het voorbeeld van de Noorse regering in een gelijksoortige situatie, met spoed de door de oorlogsomstandigheden vereiste noodwetgeving te regelen. 'Zo houden de normale grondwettelijke verhoudingen op te functioneren', constateerde later de rasparlementariër mr. P. J. Oud. De regering overwoog al evenmin het parlement geheel of ten dele mee te nemen naar Groot-Brittannië. En het berooide Kamerlid

Th. Schaepman, dat later op regeringsverzoek in Londen verscheen, zag zich voor zijn moeite beloond met de toezegging van een financiële tegemoetkoming in de orde van grootte van zegge en schrijve een rijksdaalder per dag. De ex-parlementariër prof. dr. J. A. Veraart werd, met miskenning van zijn niet geringe capaciteiten, in Londen tewerkgesteld als corrector van de Staatscourant tegen het toentertijd geldende — vooroorlogse — salaris van adjudant-onderofficier.

Zelf in Engeland aangekomen, moest de regering ervaren dat zij, ten dele door eigen ver-zaken, haar taak moest zien uit te oefenen in geheel en al scheefgetrokken constitutionele

juist dit dilemma, dat telkens ook concrete politieke actualiteit verkreeg als in de boezem der regering spanningen ontstonden met betrekking tot beleidsvraagstukken. Geen minister kon zijn opvattingen toetsen aan de mening van het parlement, zodat hij telkens opnieuw geheel op eigen inzicht moest bouwen, als het ging om de vraag of hij zijn medeverantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid nog langer kon torsen. En als hij meende van niet, dan rees de vraag of zijn opvolger wel het vertrouwen van parlement en volk genoot. Lag het in deze omstandigheden niet voor de hand dat de regering betrokken raakte in een langzaam-aan en onvermijdelijk groeiend proces van vervreemding van haar voedingsbodem: het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

verhoudingen. Deze waren immers geregeld op grondslag van het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid. Tussen de onschendbare vorst, het verantwoordelijke kabinet en de gekozen volksvertegenwoordiging bestond een taakverdeling, die thans, in Londen, geheel en al zoek raakte. Hoe kon de ministeriële verantwoordelijkheid, bij ontstentenis van het parlement, enerzijds worden waargemaakt en anderzijds gehandhaafd blijven tegenover inmenging van het staatshoofd, de koningin, waarmee geregeld overleg toch zowel voorgeschreven als gewenst was? Ziedaar het meest fundamentele dilemma, waarvoor alle ministers in Londen zich in het kader van de staatsrechtelijke legaliteit geplaatst zagen. Het was

volk van Nederland? Een onherstelbaar manco. Bij deze primair staatsrechtelijke noodsituatie voegden zich secundaire omstandigheden, die het normaal regeren bemoeilijkten. Daar was in de eerste plaats het gebrek aan een geschoold en voldoende omvangrijk ambtenaarscorps, dat in Nederland met kennis en ervaring had bijgedragen tot de gesmeerde werking der staatsmachinerie. Met kunst- en vliegwerk moest de regering haar ambtelijk apparaat zien op te bouwen. Vogels van wel zeer uiteenlopende pluimage werden daartoe uit alle hoeken en gaten te voorschijn gehaald. Uiteindelijk had men een duizendtal personen als ambtenaar bijeengegaaard: nog geen tiende van wat normaal reeds op de Haagse ministe-

ries ter beschikking stond. In de tweede plaats ontbrak het in Londen aan een vrije en rijk geschakeerde pers, die in de Nederlandse democratie nu eenmaal een onmisbare functie vervulde bij het vormgeven aan de openbare mening, zonder welke een democratie tot steriliteit geraakt.

Deze omstandigheden droegen er toe bij dat het doen en laten der regering zich in een broeikasklimaat afspeelde, waarbinnen spanningen snel tot hun hoogtepunt groeiden om zich te ontladen in conflicten zonder daarbij de atmosfeer te zuiveren.

Het ligt voor de hand zich af te vragen wat de regering deed om de fundamenteën van het democratisch-constitutionele bestel te handhaven. Het instellen van een aantal lichamen wijst erop dat de zaak inderdaad niet geheel en al blauwblauw werd gelaten. In de eerste plaats werd in 1941 de behoefte gevoeld aan het regelen van de rechtspraak met betrekking tot Nederlandse onderdanen. Een eigen rechtbank (*Maritime Court*) vloeide eruit voort. In de tweede plaats werd, nadat in juni 1940 al was bepaald dat het financiële beheer der regering zou worden vastgesteld in begrotingen,

in mei 1941 een van de regering onafhankelijk orgaan in het leven geroepen om toezicht uit te oefenen op 's Rijks financiën. Als hoofd van deze Buitengewone Algemene Rekenkamer stond Van Rhijn, die daarvoor zijn ministerssteek in de wilgen had gehangen. Een gelukkig besluit, dat van realiteitszin getuigde.

Wat de wetgevende arbeid van de regering betreft, valt minder voortvarendheid te bespeuren. Bij ontstentenis van de Raad van State — het voorgeschreven adviescollege inzake de wetgeving — en het parlement diende de regering met een beroep op het staatsnoodrecht haar wetten in de vorm van besluiten vast te stellen. Deze kwamen derhalve tot stand zonder dat de regering zich aan iets of iemand hoefde te storen.

Teneinde de opvattingen der regering toch in ruimere kring te toetsen werd — in 1942 eerst — een quasi-vertegenwoordigend college gevormd, de Buitengewone Raad van Advies. Veel gezag heeft dit college (een soort kruising tussen parlement en Raad van State) zich niet kunnen verwerven. Zijn bevoegdheden waren beperkt, terwijl zijn samenstelling noodge-

dwongen het stempel droeg van eenzijdigheid en onderlinge afhankelijkheid der leden. De Raad werd in september 1944 zonder plichtplegingen door de regering weerom aan de kant gezet.

Juist omdat de regering haar gebruikelijke overlegkanalen verstopt zag, was zij terdege vatbaar voor onbestemde invloeden van buiten. Zo had het er in het begin op zijn minst de schijn van dat het onzekere kabinet-De Geer feitelijk werd geleid door het Unileverconcern, waar men ook moest aankloppen om employés die de noodzakelijke capaciteiten bezaten om de lege burelen der departementen te vullen.

Het optreden van Gerbrandy als premier sedert september 1940 heeft ongetwijfeld een einde gemaakt aan veel onzekerheid. Maar wie meende dat hij in staat zou zijn spanningen te voorkomen, kwam bedrogen uit. Zijn eerste kabinet was aanvankelijk qua samenstelling — op de vroegere premier na — identiek aan het kabinet-De Geer. Maar toen de bevrijding was aangebroken, resteerde nog slechts een drietal ministers (Gerbrandy zelf, Van Kleffens en Bolkestein) van de ploeg die oorspronkelijk de

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

oversteek naar Engeland had gewaagd. De overigen hadden successievelijk het veld geruimd, terwijl ook anderen die tussentijds tot de regering waren toetreden, niet zelden de aftocht hadden geblazen. Aan deze niet erg verkwikkelijke en voor bezet Nederland vaak onbegrijpelijke gang van zaken lagen verscheidene oorzaken ten grondslag. Een van deze oorzaken was gelegen in de persoon van de premier zelf, alsmede in diens verhouding tot koningin Wilhelmina.

Toen Gerbrandy het zwaarste premierschap uit de Nederlandse geschiedenis aanvaardde, was hij vijftig jaar oud. Veel bekendheid genoot hij toen nog niet. Steeds had hij in de schaduw gestaan van zijn partijgenoot, de

Linkerpagina: elk jaar kwamen de leden van de Nederlandse kolonie in Londen op 10 mei bijeen voor een herdenkingsdienst bij de Nederlandse kerk op Austin Friars.

Onder: Nederland had in Londen een eigen rechtbank, Maritime Court. Ze wordt hier, tijdens de eerste zitting, voorgezeten door dr. J. M. de Moor. Rechts Gerbrandy.

man die niet alleen door hemzelf als Neerlands sterkste man werd beschouwd: Colijn. Tegenover hem had Gerbrandy steeds een kritische distantie bewaard. En terwijl Colijn in de zomer van 1940 wankelde en bedenkelijke zwakte — zo niet erger — toonde, stond de kleine Gerbrandy pal. Bij hem niet, zoals bij vele van zijn collega's, aarzeling of twijfel omtrent wat te doen stond: volhouden en voortzetten van de oorlog tot desnoods het bittere einde. Thans kwam het hem goed van pas dat hij in de jaren twintig en dertig geleerd had wat het was een politieke eenling te zijn. Toen had hij zich immers door zijn afwijkende opvattingen meer dan eens de gramschap van zijn partij op de hals gehaald. Welnu, dat had hem niet belet rechtlijnig vast te houden aan datgene wat hem goed dunkte. Diep religieus, zonder hovaardij, zeer emotioneel soms, bleef hij ook thans koppig en onwrikbaar vasthouden aan zijn beeld van de wereld. Dat was een simpele wereld, waarin de scheidslijnen tussen goed en kwaad, zwart en wit zich scherp getrokken aan Gerbrandy's geestesoog voordeden. Dat verleende hem de kracht onvervaard te kiezen voor het primair vereiste van

het ogenblik: onverzettelijk strijden tegen het boze, zoals dit hem belichaamd leek in nazi-Duitsland. Zijn kracht was zijn zwakte. Kwetsbaar als staatsman was hij immers juist, omdat het hem niet was gegeven de nuances en schakeringen te zien, die nu eenmaal onderdeel zijn van het maatschappelijke en politieke leven. Hoewel hem wel degelijk twijfel beving omtrent eigen kunnen, zag hij er geen been in — nadat hij door de koningin op niet constitutionele en voor een ieder verrassende wijze tot zijn zware ambt was geroepen — te proberen zijn positie als leider van het kabinet te versterken. Zijn poging om binnen het kabinet een klein oorlogskabinet te vormen, met uiteraard zichzelf aan het hoofd, gaf blijk van weinig tactisch inzicht en was daarom tot mislukken gedoemd. Nuchter beredeneerd, zo zou Van den Tempel later schrijven, kwam het erop neer dat het sociaal-democratische element in de regering zou worden verzwakt. Zijn verlangen naar uitbreiding van zijn bevoegdheden gold in de ogen van velen als ondemocratisch. Menigeen van zijn ministers beschouwde zijn poseren als *Prime Minister* als potsierlijke na-aperij van de grote oorlogsleider Churchill. In hoeverre

deze visie juist was, staat te bezien. Anti-democratische beginselen was Gerbrandy zeker niet toegedaan. Maar omdat hij zijn positie niet ontleende aan de wil van het parlement doch aan de gunst der vorstin, was dit een reden te meer om zijn doen en laten met wantrouwen gade te slaan. Aldus was in de ministerraad de kiem van de tweedracht gezaaid waarvan de gevolgen niet uitbleven.

Het eerste slachtoffer werd Dijkhoorn, de minister van oorlog, die door zijn premier met tal van niet zelden persoonlijke pietluttigheden werd achtervolgd en daar al even pietluttig op reageerde. Had Gerbrandy het Dijkhoorn nimmer kunnen vergeven dat deze zich onder de indruk van de gebeurtenissen in

katholieke ministers werd de parlementaire basis van het parlement nog verder versmald. Het heeft weinig zin hier voort te borduren op de telkens nieuwe crisissituaties en ministerswisselingen, waaraan het kabinet-Gerbrandy koliekachtig leed. Volstaan zij met op te merken dat daaraan niet altijd beleidskwesties ten grondslag lagen. Zo nam bijvoorbeeld Van Boeyen in februari 1944 wegens gezondheidsredenen — hij leed aan doofheid — ontslag. Niettemin zou het eerste kabinet-Gerbrandy luttele maanden voor de bevrijding aan zijn onderlinge tegenstellingen bezwijken. Mede door het uitreden der socialistische ministers kon het nieuwe kabinet-Gerbrandy op geen enkele parlementaire basis meer bogen. Veel gezag

contact op met zogenaamde 'frissche figuren' uit het bevrijde zuiden om zich over het politieke klimaat in Nederland te beraden? Ook het feit dat Gerbrandy zonder vooroverleg met zijn collega's het ontslag van zijn kabinet aanbood, kan moeilijk worden beschouwd als een zeer oorbare handeling.

Het voorgaande mag intussen niet doen vergeten dat ondanks de vele strubbelingen en het gekrakeel in het persoonlijke, politieke en constitutionele vlak de regeringen in Londen binnen het raam van hun engere oorlogstaak zeer veel tot stand hebben gebracht, dat wel degelijk de toets der kritiek kan doorstaan. Deze oorlogstaak vereiste waarlijk genoeg zorg en inspanning, te meer daar de regering

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

de zomer van 1940 in de kring der defaitisten had geschaard? Hoe het zij, Dijkhoorn kreeg in juni 1941 zijn ontslag. Hij zou nog een viertal opvolgers krijgen, eer de oorlog ten einde was. Bovendien werd een nieuw departement van marine ingesteld, lange tijd beheerd door vice-admiraal J. Th. Fürstner, voor wie Nederland nog steeds het land van Tromp en De Witt was. Of deze onrust op Defensie waarlijk in 's lands belang is geweest, valt te bewijzen. Van politiek standpunt bezien was het aftreden van de ministers Steenberghe en Welter in oktober 1941 nog ernstiger. Ook zij hadden zich gestoten aan het door hen als eigenmachtig ondervonden optreden van de minister-president. Met het vertrek van deze twee rooms-

Een bijeenkomst van een deel van het kabinet in Londen. Van links naar rechts Ch. J. I. M. Welter, mr. E. N. van Kleffens, A. Q. H. Dijkhoorn, J. Th. Fürstner en prof. dr. P. S. Gerbrandy.

bezaten de ministers intussen al geruime tijd niet meer. Hun positie was geleidelijk aan verzwakt ten opzichte van de Kroon en in toenemende mate waren ze buiten spel komen te staan. Was het niet symptomatisch dat koningin Wilhelmina zonder meer sprak over haar terugkeer naar het bevrijde Nederland zonder een woord te wijden aan haar grondwettelijk verantwoordelijke ministers? En nam de koningin niet met voorbijgaan van haar ministers

zich voortdurend zag bedreigd door een tekort aan middelen. Aan financiële middelen bovenal. Daarin kon gedeeltelijk worden voorzien door een beroep op de goud- en valuta-reserves, die zich in mei 1940 buitenslands bevonden en ten dele staatsbezit, ten dele bezit van de Nederlandse Bank waren. In de tweede plaats legde de regering beslag op ladingen die in mei 1940 op zee onderweg waren naar Nederland en toen naar veiliger oorden werden gedirigeerd. Met het instellen van het zogenaamde Scheepvaartfonds hoopte de regering voorts de beschikking te verkrijgen over de huur- en vrachtpenningen die ten deel vielen aan de koopvaardijvloot. Daaraan waren evenwel hoge kosten verbonden — het molestisico

moest door de regering worden gedragen — zodat uiteindelijk een nadelig saldo moest worden geaccepteerd. Niettemin verschaftte het fonds tijdelijk soelaas. Onderhandelingen met de *Bank of England* leidden er voorts toe dat in de laatste jaren van het regeringsverblijf in Londen bij deze instelling kon worden beschikt over een tegoed in rekening-courant. En ten slotte voerde de regering een aantal belastingen in, waarvan de opbrengst echter beneden de verwachtingen bleef. Het economisch beleid der regering stond uiteraard in nauw verband met de speelruimte die zij zich financieel wist te verschaffen. Wat dit betreft, valt de voortvarendheid op waarmee reeds in september 1940 de terugkeer naar Nederland

economisch werd voorbereid. De toekomstige ravitaillering van het land kreeg vooral na 1941 sterk de aandacht. Het internationaal economisch overleg werd door de regering niet minder energiek aangevat. Ook in haar sociaal beleid, grotendeels nog gericht op de verzorging van het koopvaardijpersoneel, hield de regering trouwens reeds rekening met de toekomstige ontwikkeling in internationaal verband. Het financiële en sociaal-economische regeringsoptreden verdient zeker positieve waardering. Minder gelukkig was de justitiële gedragslijn, omdat zich op dit terrein vele tegenstellingen openbaarden. Naar hun betekenis voor de oorlogvoering gemeten waren de inspanningen die de regering zich getroostte

voor het inschakelen van Nederlandse strijdkrachten, minder belangrijk, al ging daarvan zonder twijfel een grote psychologische waarde uit.

Samenvattend kan men zeggen dat de regering haar oorlogstaak geleidelijk aan scherper onderkende en op bepaalde deelterreinen ook blijk gaf een open oog te bezitten voor toekomstige, na-oorlogse ontwikkelingen. Haar toenemend falen op ander terrein valt, gezien het uitzonderlijke van de toestand, wel te begrijpen, zeker als men bedenkt dat het haar reeds voor de oorlog had ontbroken aan politieke homogeniteit. Daarin kon, als gevolg van het ineensinken van het parlementaire systeem, niet worden voorzien.

GEWEIGERD, MIJNHEER WIESSING . . .

Ik vertel nu maar eerst het hele geval en mijn ervaringen ten opzichte van de voedselactie, die ik met de Nederlandse gezant zou bespreken. Baron Michiels van Verduynen, door Van Lidth ingelicht, ontving mij met de bestudeerde charme van een carrière-diplomaat. 'Gaaf u zitten, mijnheer. Ik heb van mijnheer Van Lidth de Jeude gehoord van uw belangstelling voor de kinderen in Nederland. Jaaa. Ik heb altijd, dikwijls op zo menige buitenpost, met bijzondere aanhankelijkheid aan de jeugd daarginds in mijn vaderland gedacht! Toen ik als jong diplomaat, denk u dat in, mijnheer, ik was nog jong en idealistisch, onder de Arabieren leefde, en ik zag daar hoe weinig belangstelling die hadden voor de jeugdige mensen van hun eigen stam, van wie toch ook hun toekomst afhing, dan dacht ik . . .'

Onder het vloeien van die geparfumeerde woordenstroom, waarop mensheids-ideaal, Arabieren, diplomatieke atmosferische stiltes e tutti quanti rondreven, slingerde het door mijn hoofd: 'Is dit nu de bekwaamste Nederlandse vertegenwoordiger in het buitenland?' Michiels merkte blijkbaar mijn onrust op, ik zag het aan het bewegen van zijn ogen, en ineens, abrupt, ging hij over tot een verklaring: 'U, meneer Wiessing, heeft belangstelling voor de kinderen van Nederland. Welnu, ik kan u de verzekering geven, dat onze Regering en deze Ambassade grooote belangstelling hebben voor de kinderen in Nederland.' En hij keek mij aan, als wou hij zeggen: met deze indrukwekkende verklaring van een officieel persoon zult u wel zéér tevreden zijn!

Ik kreeg van binnen zulk een kriebel, dat ik vergat op hoe verheven plek ik mij bevond, want ik zei: 'Mijnheer Michiels, neemt u mij niet kwalijk, maar voor uw belangstelling en voor de belangstelling van de Regering en voor mijn eigen belangstelling heb ik géén belangstelling. De tijd daarvoor is meen ik voorbij, mijnheer Michiels. Ik kwam u juist zeggen, dat het nu — het was intussen 1943 geworden — de tijd is alleen voor handelen, mét of zónder belangstelling van wie dan ook.'

Michiels van Verduynen keek even verschrikt, daarna zou ik zeggen ook moreel geschokt, maar tenslotte koos hij de weg te gaan, die ik wees. Na nog even zwijgen zei hij: 'Goed, wij zullen daarvoor doen wat gedaan moet worden. Ik vraag voor mij en voor een van onze ministers, die ik daar zeker voor vinden zal — de spreker

werd een beetje warm — een onderhoud aan met de Eerste Minister, met Churchill. En ik beloof u, dat ik u op de hoogte zal houden van wat wij bereiken; eerst hoe we ontvangen worden, en daarna als er sympathie is, hoe de uitvoering zal plaats hebben.'

Ik stond op, recht gelukkig en tevreden, maar wel onthutst, zeker wel een hele seconde lang onthutst, omdat ik met zo'n hevigheid mijn mening had geuit, al wist ik ook, dat ik mij niet anders had mógen uiten. Maar, nietwaar, wie was ik in de wereld van vertegenwoordigers van hele volken? Ik niemendal. En hij? Wie was hij? Hij was niet niemendal. Kom, dacht ik de volgende seconde, alles van géén belang, als hij nu maar handelt!

Een paar dagen daarna belde de ambassadeur mij op waar ik zat in mijn eenzaam kamertje op de redactie van Vrij Nederland. Hij vertelde mij, dat minister Kerstens met hem zou meegaan. Maar Churchill, dat moest ik wel weten, had men moeten inlichten over het onderwerp van gesprek en die had gezegd, zelf geen tijd te hebben. (. . .) En weer een paar dagen later werd ik telefonisch uitgenodigd op de Ambassade te komen, want het onderhoud met de afgezant van de belangrijkste man in heel het Gemenebest, Churchill had plaats gehad.

Ik kan u mijn gemoedstoestand op dat ogenblik moeilijk beschrijven. Zou het, vroeg ik mij in opwinding af, werkelijk gelukt zijn? Zouden van nu af twee of drie miljoen kinderen in ons land regelmatig versterkend voedsel krijgen? Het geld, dat wist ik, deed er niet toe, de Concerns waren bereid dat met de Regering te regelen en de Regering zou niets anders kunnen doen dan meelopen. Ik kwam te zitten tegenover Michiels van Verduynen, zoals ik de eerste keer gezeten had: in dezelfde kamer aan dezelfde tafel met hetzelfde dikke kostbare tapijt er op. 'Geweigerd, mijnheer Wiessing . . .' En hij vertelde, met blijkbaar opzet in het vage blijvend, dat de Engelsen 'bezwaar' hadden, 'ja bezwaar, ziet u . . .'

Ik kreeg er eigenlijk niets uit. 'Ja, mijnheer Kerstens, de minister', die mee had onderhandeld . . ., en toen ineens: 'Ik wil toch, dat u óók nog even de minister hoort over deze affaire . . .'

Ik dacht: wat heb ik daar aan, als het eenzelfde gebrabbel wordt? Maar de zichtbaar verlegen

heer Michiels van Verduynen wou van mij af. Hij had de hand al aan de telefoon en sprak met minister Kerstens. Ik kwam ertussen: 'Kan de minister mij meteen ontvangen?'

'Excellentie Kerstens, kunt u meteen . . . Ja, ja de minister heeft juist nu de tijd.' En ik op een draf naar het ministerie, nieuwsgierig wat me daar verteld zou worden.

P. A. Kerstens, een man zonder pose, zat als helemaal geen minister in alle eenvoud aan de andere kant van de tafel mij aan te kijken. Hij scheen mij een openhartige Brabander, verzweeg alvast niet waarom het ging. De plaatsvervanger van Churchill — een naar ik begreep als Michiels woordenrijk diplomaat — had de beide Nederlandse heren 'heel vriendelijk en ook heel imponérend toegesproken . . .' Dat woord 'imponerend' beviel mij niet. 'Ziet u', zei Kerstens, 'die Lord . . . (Lord Zus-of-Zo) vatte de zaak, waarom het gaat, op deze wijze samen: 'Wij volkeren in oorlog', zo sprak hij, 'moeten alles vermijden wat die oorlog rekken kan. Ook maar een halve dag, ook maar een half uur langer strijden dan nodig is, betekent', zei de Engelsman, 'de dood van talloze mensen, die het leven zouden hebben behouden, wanneer zulk een fout niét was begaan! Zoudt u, mister Ambássador and mister Minister, zoudt u' — en de Lord was van zijn stoel opgestaan en had hen indrukwekkend aangekeken — 'de verantwoording op u willen nemen van die halve dag, van dat halve uur, de oorlog te rekken? Zoudt u zulk een verantwoordelijkheid op u durven nemen?'

'En wat heeft u geantwoord, mijnheer Kerstens?', zei ik een beetje effen.

'Wat konden wij antwoorden?', zuchtte hij.

Enige minuten later liep ik over Piccadilly en ik dacht: wie worden onder ons Nederlanders eigenlijk ministers en ambassadeurs?! Mensen, die zich door de eerste de beste vergulde bediende bij de neus laten rondleiden! Als een beetje geconcentreerd voedsel een halve dag of een half uur de oorlog kon verlengen, hoe moesten dan niet — de dwaasheid van het 'argument'! — de tienduizenden tonnen graan, die Churchill in Englands belang maandelijks naar het door de Duitsers bezette Griekenland deed verschepen, de oorlog verlengen! Voor welk een Jan Klaassen zijn deze, door ons Koninkrijk goed betaalde hoge ambtenaren op de loop gegaan?!

(Uit: 'Bewegend portret', door H. P. L. Wiessing — Moussault, Amsterdam 1960)

DE ERKENNING VAN DE SOWJETUNIE

MADRID OF MOSKOU

DR. J. WOLTRING

OVEREENKOMST

NOPENS LE AANKNOOPING VAN DIPLOMATIEKE BETREKKINGEN
TUSSCHEN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN EN DE UNIE VAN SOCIALISTISCHE
SOVJET REPUBLIEKEN.

De Koninklijke Nederlandsche Regeering en de Regeering
van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken zijn het
volgende overeengekomen:

1. Beide Regeeringen hebben besloten diplomatieke
betrekkingen aan te knopen en Gezanten uit te wisselen.
2. De onderhavige overeenkomst wordt terstond na
ondertekening van kracht en behoeft geen ratificatie.
3. De overeenkomst wordt in twee exemplaren vastgelegd
een in de Nederlandsche en een in de Russische taal. Beide
teksten hebben gelijke kracht.

De waarnemend Minister van Buitenlandse Zaken,

W. A. D. van Duynen.

Londen, "10" Juli 1942.

СОГЛАШЕНИЕ

ОБ УСТАНОВЛЕНИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ
ГОЛЛАНДИЕЙ И СОЮЗОМ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК.

Королевское Правительство Голландии и Правитель-
ство Союза Советских Социалистических Республик пришли
к следующему соглашению:

1. Оба Правительства согласились установить
дипломатические отношения и обмениваться посланни-
ками.
2. Настоящее соглашение вступает в силу неме-
дленно по его подписании и ратификации не подлежит.
3. Настоящее соглашение составлено в двух эк-
земплярах, один на голландском и русском языках.
Оба текста имеют одинаковую силу.

звычайный и Полномочный
пол Союза Советских Социа-
листических Республик в
Великобритании

И. МАЙСКИЙ

Лондон, "10" июля 1942 года.

In zijn vergadering van 7 oktober 1941 besprak de Nederlandse ministerraad in Londen de erkenning van de Sowjetunie. Op voorstel van de minister van sociale zaken, dr. J. van den Tempel, werd echter besloten deze zaak nog even aan te houden. De minister van onderwijs, G. Bolkestein, zette daarop op 22 november in een uitvoerig exposé aan de minister van buitenlandse zaken, mr. E. N. van Kleffens zijn standpunt in deze kwestie uiteen. Indien, zo stelde hij, de wettigheid van het Sowjet-regime bij de vestiging ervan in 1917 al niet mocht hebben vastgestaan dan was dit euvel toch wel verholpen door de ontwikkelingen in de voorbije 25 jaar. Daarmee achtte Bolkestein de vraag over het al dan niet vestigen van een post reeds in positieve zin beantwoord. Hij somde ook de meest gehoorde bezwaren op: de verwantschap van de koningin met het Huis

De overeenkomst van 10 juli 1942 tussen de Sowjetunie en Nederland, in Londen getekend.

Romanow, het anti-godsdienstig karakter van het Sowjetbewind, de vrees voor bolsjewistische propaganda vooral in Nederlands-Indië, waar de inlandse bevolking het schijnbaar eenvoudige communisme wel eens gemakkelijk zou kunnen aanvaarden, de onzekerheid over de houding van bezet Nederland, de afkeer van een regime dat zijn financiële verplichtingen niet was nagekomen en tenslotte de vermeende onbetrouwbaarheid van de Sowjetunie. Met uitzondering misschien van het derde punt (de vrees voor propaganda) wogen deze bezwaren voor Bolkestein echter niet zo zwaar. Het leek hem eigenlijk ook weinig aannemelijk dat de koningin zich door haar afstamming van tsaar Paul I sterk met diens huis verbonden zou

voelen. Met bezwaren tegen de anti-gods- dienstige houding van het Sowjetbewind zou Nederland zich 'hooghartig verheffen' boven landen als de Verenigde Staten en Engeland, die toch zeker geen minder christelijke naties wilden zijn. Het bezwaar van de Russische schulden achtte Bolkestein zo langzamerhand wel gecompenseerd door de offers die dit land bracht in 'de strijd van de Nederlandse vrijheid'. Wel vond hij dat propaganda vanuit gezantschappen en consulaten onduidelijk was, maar hij achtte zulke 'Russische filialen' in Nederlands-Indië niet absoluut noodzakelijk. Zo nodig kon men van de Russen strikte onthouding eisen van bemoeiing met de binnenlandse politiek in de Oost. Bolkestein merkte in zijn exposé overigens ook op dat het nieuws over de oorlog tussen de Sowjetunie en Duitsland in Nederland met

grote vreugde was ontvangen. Daarbij was van enig 'manifest optreden' van de christelijke kerken tegen het communisme niets gebleken. Tenslotte meende de bewindsman dat het voortbestaan van de Sowjetregering dermate afhankelijk was van Engeland en de Verenigde Staten, dat men haar gerust wel betrouwbaar kon achten. En wat moest er na de oorlog van samenwerking met een land als de Sowjetunie terechtkomen, als men het beneden zijn waardigheid achtte het te erkennen?

Kanttekeningen van Van Kleffens bij dit exposé maken duidelijk dat hij minder licht dacht over Bolkesteins gebagetelliseerde bezwaren. Inmiddels was de aandrang toegenomen van Van Kleffens' ambtgenoten uit landen die het Russische regime wel reeds hadden erkend.

Op 17 februari 1942 ontving Van Kleffens, toen op bezoek in Washington, een telegram van de waarnemend minister van buitenlandse zaken en gezant in Londen, Michiels van Verduynen, waarin deze meedeelde dat de ministerraad vrijwel unaniem zo spoedig mogelijk tot besprekingen met de Sowjetunie wilde komen. Michiels zelf was van mening dat er beslist iets moest gebeuren, voordat de kans ontstond op een Russisch-Japans conflict. Met dit laatste ging Van Kleffens wel akkoord. Twee dagen later echter, op 19 februari, deelde Van Kleffens de Russische ambassadeur in Washington, Litwinoff, nog mee niet over aanwijzingen te beschikken dat de opinie in Nederland veranderd zou zijn. Ook had de koningin hem kort tevoren nog gezegd dat ze geen volledige diplomatieke betrekkingen wenste.

Op 5 mei 1942 wees Van Kleffens er in een rapport aan de koningin op dat de positie van het Koninkrijk radicaal was veranderd: na 10 mei 1940 streed het Rijk aan de zijde van zijn bondgenoten voor de herovering van de vrijheid. Men moest daarbij streven naar maximale overeenstemming in het buitenlandse beleid om zo de gemeenschappelijke kracht tegen de vijand zo groot mogelijk te maken. Ook mocht men niet de rol uit het oog verliezen die de Sowjetunie vermoedelijk zou gaan spelen bij het sluiten van de vrede. Nederland kon het zich ook niet veroorloven tegenover de Sowjetunie een geïsoleerde positie in te nemen.

De koningin liet op 8 mei 1942 weten dat zij zich op dat ogenblik niet met het voorstel kon verenigen. Van Kleffens informeerde op 13 mei naar haar motieven, maar maakte tevens melding van een nieuwe ontwikkeling die zou kunnen pleiten voor een nog aanhouden van de beslissing. De Spaanse regering had namelijk de gezantschappen van België, Griekenland, Noorwegen, Polen en Joegoslavië in Madrid gesloten. Nederland was daarmee het laatste door Duitsers bezette land dat nog een vertegenwoordiging in de Spaanse hoofdstad had, misschien juist wel omdat het nog geen vaste betrekkingen met de Sowjetunie onderhield. Van de gezant in Madrid, Schuller tot Peursim, was een brief ontvangen die in dezelfde richting wees.

Van Kleffens vreesde dat door een Nederlandse erkenning van de Sowjetunie het verkeer tussen Bern en Londen zou worden afgesneden. Dat verkeer liep vooral via Spanje en Portugal en omvatte zowel de postverbindingen als de doorzending van vluchtelingen. Voor deze bezorgdheid was echter geen reden, omdat de

Spaanse regering alleen aan de representatieve zijde van de vertegenwoordigingen een einde had willen maken. Zij was daarmee Duitsland ter wille geweest, maar bemoeilijkte de eigenlijke werkzaamheden in Madrid verder niet of nauwelijks.

Van Kleffens verzocht daarop machtiging na te gaan of uitwisseling van gezanten de Sowjetunie aangenaam zou zijn. Ditmaal zond de koningin zijn advies terug met het bovengeschreven: 'Goedgekeurd, W.'

Uit een brief van de nieuwe minister van koloniën, dr. H. J. van Mook, van 22 juni 1942 valt op te maken dat de gouverneur-generaal, jhr. mr. Tjarda van Starkenborgh-Stachouwer, reeds lang overtuigd was van de noodzakelijk-

niet 'langs rechte kanalen' kon worden gevoerd. Het gevaar voor politieke actie van Russische zijde tenslotte zou minder groot zijn dan in de tijd toen 'vooral de Komintern de Sowjet-Russische buitenlandse politiek bepaalde.'

Het aftasten van het terrein door Van Kleffens had succes. Resultaat was een bezoek van de Russische ambassadeur in Londen, Maiski, aan Michiels van Verduynen op 7 juli 1942. Hij bracht het positieve antwoord van zijn regering over.

De desbetreffende overeenkomst werd op 10 juli 1942 op de Sowjetambassade in Londen getekend door Michiels en Maiski. Zij trad terstond in werking, behoefde niet te worden

EMBASSY OF THE
UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS
WASHINGTON, D. C.

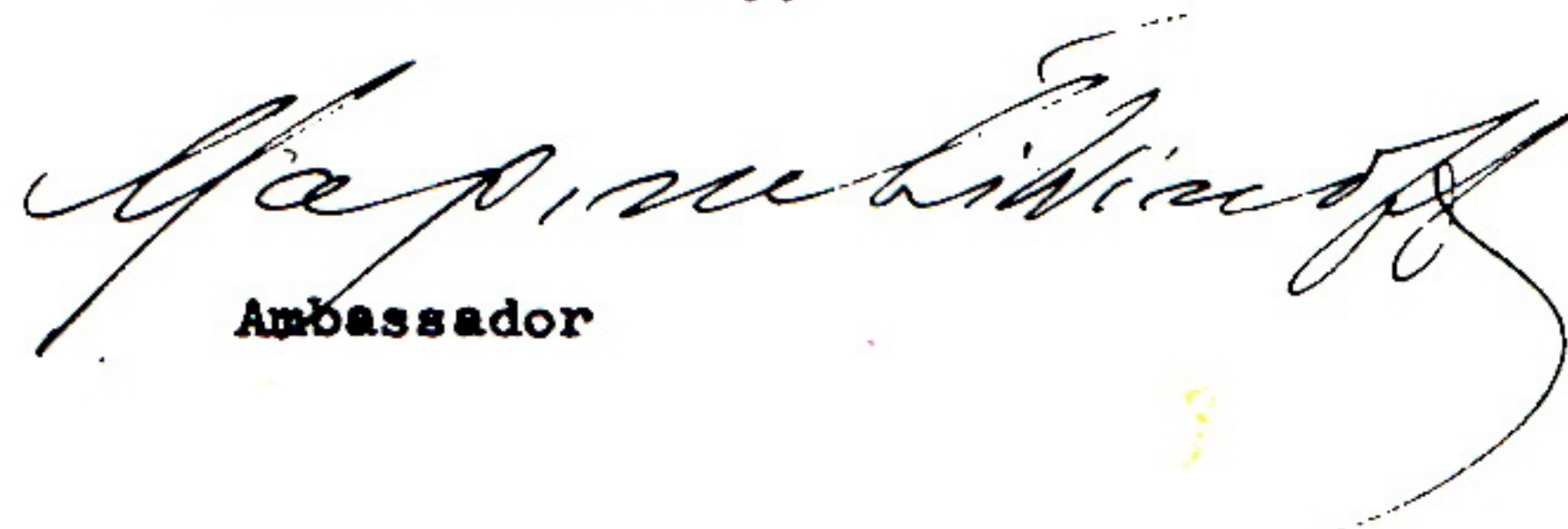
July 11, 1942

My dear Mr. van Kleffens:

I wish to thank you sincerely for your letter in which you kindly inform me of the establishment of diplomatic relations between our two countries.

I am sure it is to the good of our two countries and of the common cause of the United Nations.

Yours sincerely,

Ambassador

His Excellency
The Foreign Minister of the Netherlands
The Netherlands Legation
Washington, D. C.

Het antwoord van ambassadeur Litwinoff aan mr. Van Kleffens, toen in Washington.

heid van deze stap, ook in het belang van Nederlands-Indië. Van Mook gaf daarvoor onder andere de volgende argumenten:

— Het ontbreken van contact met de Sowjetunie was steeds gevoeld als een leemte in onze kennis van de Oostaziatische verhoudingen, waarin de Russen zo'n grote rol speelden;
— Het Russische oordeel over wat er in Oost-Azië moest gebeuren, zou bij de vrede zeker gewicht in de schaal kunnen leggen. Daarom zou het aanknopen van betrekkingen voor het Aziatische deel van het Koninkrijk zelfs een levensbelang kunnen worden. Een duidelijke economische politiek tussen de Sowjetunie en Nederlands-Indië zou in hoge mate belemmerd en van derden afhankelijk worden als ze

geratificeerd (hoe zou dat in die tijd ook hebben gekund?) en voorzag in de uitwisseling van gezanten. Van Kleffens, die toen in Washington was, bracht de sluiting schriftelijk ter kennis van de Russische ambassadeur in de Verenigde Staten, Litwinoff. Deze merkte in zijn bericht van ontvangst op: 'I am sure it is to the good of our two countries and of the common cause of the United Nations.'

Bij Koninklijk Besluit van 1 maart 1943 werd de rang van gezant tot die van ambassadeur verheven. Die promotie vond plaats om de positie van Harer Majesteits vertegenwoordiger, die 'een weerslag moest zijn van de positie van Nederland in de wereld', niet achter te doen staan bij die van de tot ambassadeurs bevorderde gezanten van geallieerde mogendheden als Noorwegen, Joegoslavië en Tsjechoslowakije.

ALLES VOOR HET MOEDERLAND

DRS. R. DE BRUIN

De koloniale gebieden van Nederland in Zuid-Amerika, namelijk de twee gouvernementen Suriname en Curaçao, werden reeds in september 1939 direct geconfronteerd met de Tweede Wereldoorlog: Duitse koopvaardij-schepen zochten toen een goed heenkomen in de neutrale havens van deze gewesten. De Westindische wateren vielen onder de zee-bewaking die de Verenigde Staten hadden ingesteld, toen ze zich op de 5e september neutraal verklaarden. De *Pan American Conference*, de organisatie van Amerikaanse staten, vaardigde op 2 oktober daaraanvolgend de *Declaration of Panama* uit, waarbij een veiligheidszone van 300 mijl ten oosten van hun continent werd vastgesteld.

De militaire paraatheid van West-Indië liet veel te wensen over, al beschikte de gouverneur van Curaçao, G. J. J. Wouters, over de vrijwilligers-korpsen van Curaçao en Aruba. Deze eenheden waren omstreeks 1930 opgericht tegen overval-len uit het onrustige Venezuela. Om de paraatheid op te voeren werd in West-Indië de dienst-plicht ingevoerd onder de ouderwets aandoen-de naam 'schutterij'. Er werden kustbatterijen opgesteld en er werd een artillerie-eenheid gedetacheerd van het KNIL uit Oost-Indië, Hr. Ms. 'Van Kinsbergen' en de onderzeeboot 'O 15' werden gestationeerd in de Antilliaanse wateren. Het gewest Curaçao ressorteerde onder de Koninklijke Marine, Suriname viel onder de Landmacht, waarover kolonel A.

van Oosten van het KNIL (dus uit Oost-Indië!) het bevel voerde.

De militaire situatie in deze koloniën onder-ging na de Duitse inval in Nederland een radi-cale verandering. De Nederlandse ministers van buitenlandse zaken en van koloniën, mr. E. N. van Kleffens en mr. Ch. J. I. M. Welter, sloten op die dag een overeenkomst met Engeland voor het stationeren van 1400 man Britse troepen op Aruba en Curaçao. Reeds op 11 mei arriveerden de eerste geallieerde een-heden. St. Maarten kreeg een Franse bezetting, die zich na zes weken al terugtrok en door Engelsen werd vervangen. Op 10 mei lagen nog negen Duitse koopvaarders in de havens van Suriname en Curaçao. Twee ervan trachtten te

ontvluchten, wat werd verhinderd door de onderzeeboot 'O 15' en de Franse kruiser 'Primauguet'. Ze werden toen door de eigen bemanning tot zinken gebracht. De internering van Duitsers en van gezagsvijandig geachte Nederlanders had een vlot verloop. Evenals in Oost-Indië werd ook hier aanvankelijk geen uitzondering gemaakt voor Duitse joden. Later kregen dezen beperkte vrijheid. In Suriname kwamen vaak ontsnappingspogingen voor van geïnterneerden. Zo ook op 26 augustus 1940, toen drie Duitsers te Paramaribo wisten te ontkomen. Begin september werden ze met hulp van de bevolking weer gearresteerd. Op 13 maart 1942 vluchtten vijf geïnterneerden, die ook spoedig weer konden worden ingerekend. Wel zeer streng werd op 6 november 1943 opgetreden tegen de gevluchte en weer gepakte NSB'ers L. van Poelje en ir. K. Raedt van Oldenbarneveld, die standrechtelijk werden geëxecuteerd. Ze behoorden tot een groep van 146 geïnterneerden, meest NSB'ers, die op 2 maart 1942 uit Java in Paramaribo waren gearriveerd. Onder hen bevond zich ook dr. E. F. E. Douwes Dekker, die bekend was geworden door zijn felle actie voor de onafhankelijkheid van Indonesië. Het opvangen van vluchtelingen uit Nederland was een moeilijk probleem. De precaire voedsel- en arbeids-situatie was er oorzaak van dat zij voorlopig in Curaçao en Suriname niet werden toegelaten. Vooral het eerste gewest kreeg toch al in toenemende mate schipbreukelingen te herbergen van schepen die door Duitse raiders (en na januari 1942 door onderzeeboten) tot zinken waren gebracht. Wel kregen in november 1941 86 joodse vluchtelingen onderdak op Curaçao. De Nederlandse regering in Londen moest echter de Britse kolonies Trinidad en Jamaica vragen een groot aantal andere refugiés op te vangen. Een speciale Jamaica-commissie moest onderzoeken welke vluchtelingen men in het arbeidsproces in West-Indië zou kunnen inschakelen.

Het medeleven met Nederland en (na 8 december 1941) met Oost-Indië was in de West zeer groot. Er werden fondsen opgericht voor de aankoop van oorlogsmaterieel en de financiering van rodekruisambulances; er meldden zich vrijwilligers aan, die dienst wilden nemen in Oost-Indië en toen in Nederland de joden werden gedeporteerd, toonde men algemeen zijn medeleven met de slachtoffers van de rassenideologie door het houden van een dag van rouw.

Na de Japanse overval op Pearl Harbor op 7 december 1941, toen de Verenigde Staten actief aan de oorlog gingen deelnemen, raakte de West nog meer betrokken in de oorlog. De Duitsers besloten tot het inzetten van onderzeeboten op de Zuidamerikaanse scheepvaart-routes. Deze operatie-*Paukenslag*, die op 12 januari 1942 begon, ontworptte de overzeese verbindingen naar Suriname en de Nederlandse Antillen, zodat de import van levensmiddelen werd bedreigd. Op 16 januari viel de 'U 502' zelfs schepen vóór Aruba aan, terwijl gelijktijdig een andere onderzeeboot bij Curaçao actie zou voeren. De Lago-olie-installaties op Aruba werden door Duits geschutvuur licht beschadigd. De andere onderzeeboot arriveerde echter niet op de afgesproken tijd. Curaçao was toen vanuit Aruba al gewaarschuwd, zodat de brug over de Annabaai tijdig kon worden

opengezet voor een tiental tankers uit Venezuela, die zo aan de ondergang konden ontsnappen. Sindsdien werd op de eilanden de verduistering ingevoerd. De Verenigde Staten zonden troepen ter bescherming van de Antillen en van de Surinaamse bauxietmijnen. Het vliegveld Zanderij bij Paramaribo werd met steun van de Amerikanen uitgebouwd tot het grootste in Zuid-Amerika. In Suriname werd in navolging van Oost-Indië een stads- en landwacht geïnstalleerd. Hierbij werden twaalf officieren beëdigd, onder wie de eerste twee vrouwelijke officieren van de Nederlandse strijdkrachten. In het gewest Curaçao werd overgegaan tot het instellen van burgerwachten.

Anelo

Boven: het afscheid van gouverneur Wouters in de Staten van Curaçao in juli 1942.

Rechts van hem de nieuwe gouverneur van de Nederlandse Antillen, dr. P. A. Kasteel.

Links: Nederlandse tanks in Willemstad. De militaire uitrusting van West-Indië, die in 1939 zeer gebrekkig was, werd in de latere oorlogsjaren sterk verbeterd.

Buitengewoon groot was het aandeel van West-Indië in de levering aan de Amerikaanse oorlogsindustrie van bauxiet als grondstof voor aluminium, het metaal bij uitstek voor de bouw van dat belangrijke oorlogswapen: het vliegtuig. Ongeveer 60% van het erts dat de Verenigde Staten daarvoor nodig hadden, werd door Suriname geleverd.

De dagelijkse olieproductie van Venezuela bedroeg bijna 80.000 ton en werd op Aruba en Curaçao geraffineerd; een hoeveelheid bijna viermaal zo groot als de produktie van Nederlands-Indië. Hiermee is meteen aangegeven hoe belangrijk Curaçao en Aruba waren voor de geallieerde oorlogsinspanning. Het was dan ook niet te verwonderen dat West-Indië sinds

eind maart 1942 onder de Amerikaanse *commander Caribbean Sea Frontier* stond, die zijn hoofdkwartier had in San Juan (Portorico). De geallieerde strijdkrachten op Aruba en Curaçao stonden onder bevel van een Amerikaanse schout-bij-nacht als *supreme commander*. De Nederlandse maritieme commandant, kapitein-ter-zee (na 12 december 1942 schout-bij-nacht) C. J. baron van Asbeck, fungeerde als diens stafchef.

Deze Amerikaanse bemoeiingen hadden ook gevolgen voor de staatkundige en sociale verhoudingen in West-Indië. Op 27 januari 1942 legde de Nederlandse regering te Londen een verklaring af, waarbij de belofte van 16 juni 1941 inzake een rijksconferentie na de oorlog

nader werd uitgewerkt. Inmiddels had ze aan de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en aan de gouverneurs van Suriname en Curaçao gevraagd voor deze bijeenkomst vertegenwoordigers aan te wijzen. De dreigende Japanse bezetting van Oost-Indië bleek hiervoor een klemmend argument te zijn, méér dan destijds de petitie-Soetardjo, die in 1938 door het Nederlandse parlement was afgestemd. Oost-Indië kon echter al geen afgevaardigden meer aanwijzen in verband met de bezetting. Voor West-Indië was het echter nog niet te laat. De verhoudingen lagen hier ook anders. De autochtone bevolking (bosnegers en Indianen) vormde een kleine minderheid tegenover de afstammelingen van immigranten uit Afrika, Azië en Europa. De belangentegenstellingen van deze laatsten waren echter zo groot, dat hun leiders de politieke band met Nederland wensten te continueren om voor hun geschillen steeds een beroep te kunnen doen op de Nederlandse regering als arbiter. Wel zagen de Surinamers en Antillianen met lede ogen vele winsten naar het buitenland verdwijnen. De grote ondernemingen in West-Indië waren in Nederlandse, Britse en Amerikaanse handen

en de leiding was slechts bereid in deze gewesten te investeren, zolang dit economisch verantwoord was. Daardoor bleven de lonen van de Westindische arbeiders laag en de sociale omstandigheden waren zo slecht, dat het economisch leven in de West, ondanks de hoge exportcijfers voor olieprodukten en bauxieterts, niet tot bloei kwam. Arbeidsconflicten werden door gewelddadig optreden in de kiem gesmoord.

De vaarplicht voor zeelieden werd noodzakelijk in verband met het onderzeebootgevaar; daartoe werd op 11 maart 1942 een Koninklijk Besluit uitgevaardigd. Nederlandscheeps-officieren en Chinese bemanningsleden van de Curaçaosche Stoomvaart Maatschappij legden

Instemming hiermee kon men voorlopig slechts beluisteren in de rede van koningin Wilhelmina op 7 december 1942, waarin ze repte over een nieuwe structuur van het koninkrijk. Drie dagen later werd op Curaçao een commissie ingesteld onder voorzitterschap van prof. mr. A. I. Oppenheim (directeur van de Curaçaosche Petroleum Industrie Mij.), die de staatkundige problemen van dit gewest moest bestuderen. Eerst op 29 februari 1944 kwam haar rapport gereed en pas twee jaar daarna werd het door de Staten van Curaçao behandeld!

In Suriname trad gouverneur J. C. Kielstra op 4 januari 1944 af wegens de politieke onrust onder zijn bewind in de laatste jaren. Deze bleef uit onder de waarnemend gouverneur dr.

delphia (25 april—12 mei) bleek deze pressie nog duidelijker. De *Declaratie van Philadelphia*, die door de ILO werd aanvaard, gaf onder andere aanbevelingen voor de sociale politiek in zogenaamde afhankelijke gebieden. De *Division for Social Science* van de *7th Annual Conference* (1944) van de Howard University te Washington vond dat '*colonialism must end in all Caribbean Area*'.

Maar West-Indië was nog niet rijp voor een zelfstandig bestaan. De leiders van de bevolkingsgroepen zagen in Nederland eerder de beschermer van ieders rechten dan een koloniale overheerser. Het onderling wantrouwen tussen de etnische groepen was er nog te groot. Bovendien was er geen vijand die deze gewes-

het werk neer en werden in een kamp ondergebracht. Toen het dagblad 'Amigoe di Curaçao' deze en andere arbeidsmoeilijkheden aan de kaak stelde, werd het een verschijningsverbod voor 19 en 20 maart 1942 opgelegd. Verscheidene grote bedrijven werden verplicht verklaard, zodat hun personeel geen ontslag kon nemen. Dit was door het tekort aan arbeiders noodzakelijk geworden. De benoeming van dr. P. A. Kasteel tot gouverneur van Curaçao, op 15 juli 1942, bracht geen staatkundige veranderingen met zich mee. Toch waagde de 'Amigoe di Curaçao' het op 22 oktober te verklaren dat de tijd waarin overzeese gebiedsdelen slechts aanhangsels waren, na de oorlog tot het verleden zou behoren.

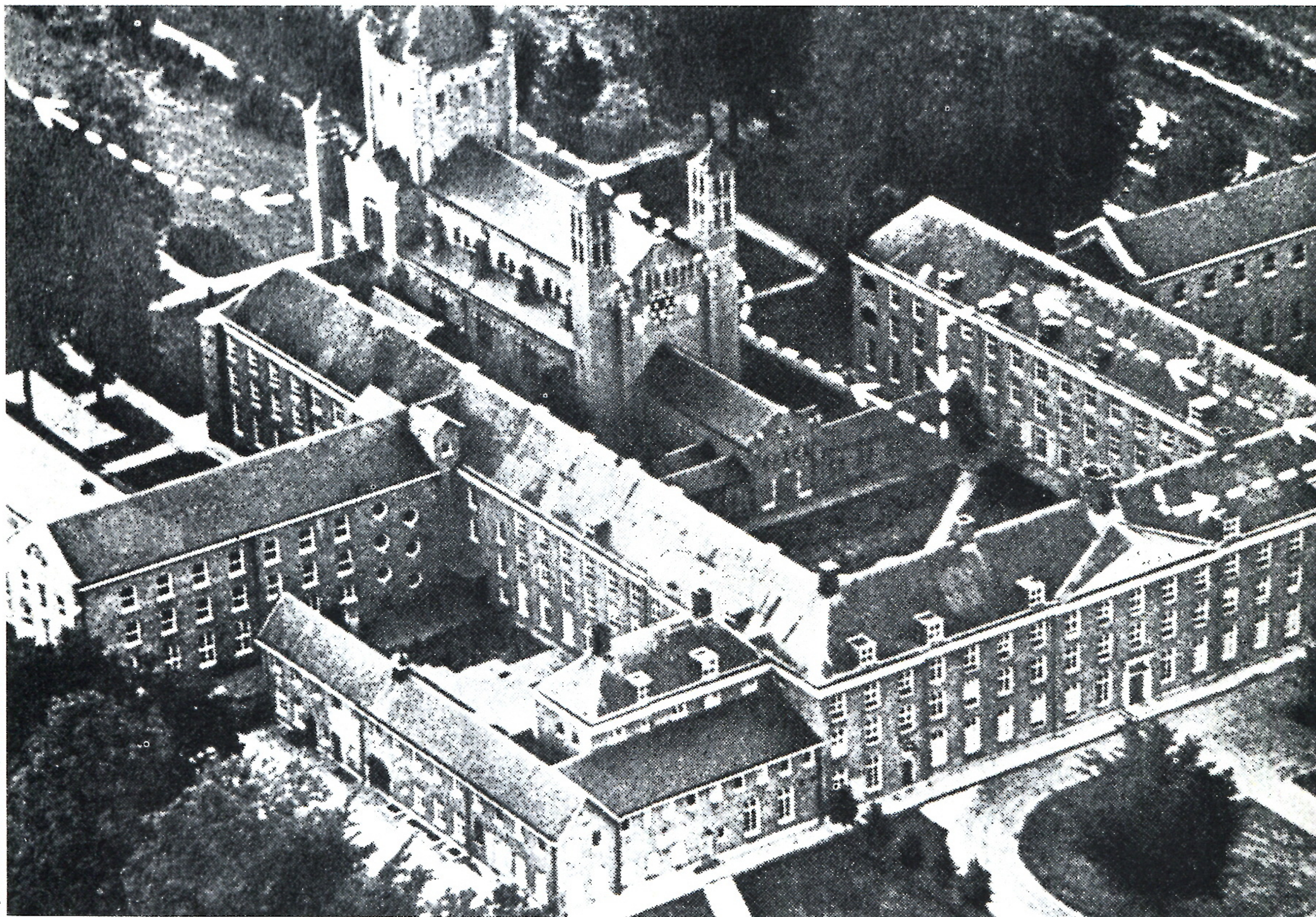
Een oefening van Amerikaanse soldaten in de Curaçaose 'koeboekoe', het dorre, met stekelige cactussen begroeide platteland.

J. C. Brons. Een teken aan de wand: in het koloniale bestel had de Nederlandse bewindvoerder moeten wijken voor pressie van binnenlandse agitators. 1944 stond overigens in het teken van de op handen zijnde dekolonisatie. Van 21 tot 30 maart werd te Barbados de eerste *West-Indian Conference* gehouden. Nederland was er door een waarnemer vertegenwoordigd. De Verenigde Staten oefenden druk uit op Nederland om de sociale toestanden in West-Indië te verbeteren. Tijdens het congres van de *International Labour Organisation* te Phila-

ten bezet hield, zoals in de Oost, zodat van een radicalisering in bredere kring en bovenal van bewapening van radicale elementen geen sprake was. De rustige weg van de evolutie volgend en geleid door personen die de band met Nederland niet wilden verbreken, had de staatkundige en sociale ontwikkeling van West-Indië een kalm verloop. Tekenend voor de hele situatie is waarschijnlijk wel de aankomst in Australië van het eerste contingent Surinaamse vrijwilligers op 4 juni 1944. Ruim drie maanden vóór de Koiso-verklaring, waarbij Japan aan Oost-Indië de onafhankelijkheid beloofde, stapten 207 man uit de West aan wal om mee te helpen aan het herstel van de band tussen de Oost en Nederland.

SPRONG IN DE VAL

DRS. N. K. C. A. IN 'T VELD

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

6 maart 1942: de Nederlandse radiotelegrafist Lauwers, in november 1941 tezamen met sabotage-agent Taconis boven Nederland gear parachuteerd, wordt op het moment dat hij een boodschap naar Londen wil seinen, in Den Haag gearresteerd door mannen van de *Sicherheitspolizei* onder leiding van *SS-Sturm-bannführer* Schreieder en met assistentie van medewerkers van *Major* Giskes van de *Abwehrstelle Niederlande*, de Duitse militaire contraspionage in Nederland. Urenlang, dagenwordt hij beurtelings door Schreieder en Giskes en hun mannen ondervraagd. De Duitsers blijken verrassend goed op de hoogte van de code, die Lauwers bij zijn telegrammen gebruikt. Tenslotte vragen zij hem of hij voor hen

De ontsnapingsroute van de agenten Ubbink en Dourlein uit de gevangenis van Haaren, waarin ze nu hun dropping waren opgesloten.

contact met Londen wil onderhouden. Lauwers aarzelt aanvankelijk, doch stemt tenslotte toe.

Een volkomen juiste beslissing. Want bij zijn opleiding hebben zijn Britse instructeurs hem gezegd: als de Duitsers je gevangennemen, mag je, na veel tegenstand geboden te hebben, je code tenslotte wel loslaten. Met martelingen krijgen ze die op de duur toch wel van je los. Je mag zelfs voor de Duitsers gaan seinen, wanneer ze je dat vragen. Als je, zeggen de instructeurs, maar nooit je *security check* vertelt.

Die *security check* bestaat daarin dat de agent, zolang hij nog in vrijheid seint, bepaalde afgesproken letters in de telegrammen opzettelijk verminkt. Zodra de agent onder pressie van de Duitsers seint, moet hij die verminkingen echter weglaten.

Het heeft Lauwers wel een schok gegeven dat Giskes op een gegeven moment in het verhoor vroeg: '*Und welchen Fehler machen Sie?*' Lauwers weet niet dat Schreieders rechterhand, de codespecialist *Kriminalobersekretär* May, bij vroegere arrestaties van Nederlandse agenten zeer veel informatie over de gebruikte codes te weten is gekomen en het bestaan van een dergelijke *security check* vermoedt. *Sicherheitspolizei*, de *Abwehr* van de *Wehrmacht* en de

radiopeilgroep van de *Ordnungspolizei* werken in Nederland (in tegenstelling tot elders en vooral tot hun centrale instanties in Berlijn) uitstekend samen en informeren elkaar voortdurend. Evenmin weet Lauwers dat voor zijn arrestatie het hoofd van die peilgroep, *Oberleutnant* Heinrich, hem door middel van de verrader Ridderhof het bericht heeft toespeeld dat het Duitse oorlogsschip 'Prinz Eugen' in de Schiedamse haven zou liggen. In Lauwers' aanwezigheid 'ontcijfert' Heinrich een van de bij Lauwers gevonden berichten voor Londen om met gespeelde verrassing uit te roepen: 'Also, der 'Prinz Eugen' liegt in Schiedam!' De Duitsers blijken akelig goed op de hoogte, beter dan Lauwers ooit heeft kun-

chute, stellen geïnteresseerd vragen naar zijn opdracht, zijn contacten, zijn opleiding, waar Baatsen graag op antwoordt. Maar wanneer dit gesprek een uur heeft geduurd, klinkt het plotseling: 'Sicherheitspolizei! U bent gearresteerd!' In het nachtelijk duister zijn plotseling allerlei Duits-sprekende gestalten opgedoemd. Baatsen kan het nog nauwelijks geloven; de drie Nederlandse 'illegalen' blijken handlangers van de vijand te zijn: Ridderhof, die de Duitsers de weg naar Lauwers heeft gewezen, en de politiemannen Poos en Slagter. Met Van der Waals vormen zij de professionele kern van *Gestapo*-agenten waarmee de Duitse politie de ene verzetsgroep na de andere penetreert en deze, na eindeloze ondervraging arresteert.

daarvan, Jordaan, door Van der Waals in handen van de *Sipo* gespeeld, heeft een zender onder zijn berusting die goed van pas komt. Nu kunnen de Duitsers een tweede lijn naar Londen openen! Op de vraag van de Duitsers wat zijn *security check* is, antwoordt Jordaan beslist dat hij er geen heeft. Maar de Duitsers weten óók dat Jordaan voor zijn arrestatie een radiotelegrafist zocht. Een Duitser kan dus meteen achter Jordaan's zender gaan zitten. Zonder *security check* dan maar. Hoe zal Londen reageren? Het antwoord verbijstert zowel Jordaan als de Duitsers: 'Instruct new operator in use of security check.' Voor Jordaan is het spel verloren, Londen heeft nu alles voor hem verknoeid.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

nen vermoeden! Maar dat is een reden temeer om op Giskes' verzoek in te gaan en zelf voor de Duitsers naar Engeland te seinen. Beter hijzelf aan de seinsleutel, dan een van Heinrichs telegrafisten!

Lauwers weet de Duitsers te misleiden over de afgesproken *Fehler* door een paar toevallige fouten in zijn telegrammen als *security check* op te geven. Door die onjuiste verminkingen voortaan in het seinen te gebruiken moet Londen begrijpen dat zijn lijn in Duitse handen is gevallen. En even lijkt het goed te gaan: Londen zendt nietszeggende berichten terug en deelt mee dat een agent, die binnenkort gear parachuteerd zou worden, ziek is geworden. Lauwers herademt. Maar dan komt de slag: kort daarop kondigt Londen aan dat die agent toch gedropt zal worden, met wapens en ander materiaal in containers verpakt. De illegaliteit dient hem in een bepaalde nacht, op een bepaalde plek op te vangen en in veiligheid te brengen.

Het is 28 maart, middernacht. Onder zich ziet de piloot van een Britse bommenwerper de heide bij Steenwijk en de afgesproken signalen: drie rode lampen in een driehoek, aan de top ervan een witte lamp. Zes containers glijden aan parachutes naar beneden. Aan de zevende parachute hangt Arnold Baatsen. Als hij de grond heeft bereikt, vangen drie Nederlanders hem op. Dat is het illegale ontvangstcomité, denkt Baatsen. Zij helpen hem uit zijn para-

Boven: majoor Giskes van de 'Abwehrstelle Niederlande', die samen met 'Sturmabführer' Schreieder twee jaar lang het 'England-Spiel' op knappe wijze gaande hield.

Links: een van de drie Nederlanders die in de vermomming van 'illegalen' vele agenten na hun dropping opvingen en in handen van de Duitsers speelden: George Ridderhof.

Rechts: Joseph Schreieder, hoofd van de contraspionagedienst van de SD in Den Haag.

Rechterpagina: de agent George Jambroes moest de OD omvormen tot een sabotagegroep.

Ook Taconis, indertijd samen met Lauwers gedropt, is al door contact met een dergelijke verrader gearresteerd. De Britse dienst die al deze agenten heeft afgeworpen, de op sabotage gerichte SOE (*Special Operations Executive*) — niet te verwarren met de alleen naar inlichtingen zoekende *Secret Intelligence Service* — heeft op het moment nog drie agentengroepen in Nederland. Maar dan neemt SOE een van haar vele fatale beslissingen: zij koppelt deze groepen aan de lijn van Lauwers, die SOE in vrijheid waant. Die contacten worden ook gelegd, natuurlijk door middel van de Nederlandse handlangers van Schreieder. Als gevolg daarvan worden eind april en begin mei 1942 zes andere SOE-agenten gearresteerd. Eén

Als een lawine ontwikkelt zich dan de catastrofe. Lauwers weet op ingenieuze wijze verscheidene malen het woord 'CAUGHT' ('Gepakt') in zijn telegrammen te verwerken zonder dat de Duitsers het merken. Maar SOE merkt het evenmin. Zelfs de woorden 'worked by Jerry since . . .' weet Lauwers later in zijn seinen naar Londen te smokkelen. 'Jerry' is goed Engels voor 'mof'. Ieder moment verwacht Lauwers het einde van dit *England-Spiel*, dat de Duitsers bedrijven. Zij verwachten het zelf ook ieder moment. Een dergelijk *Spiel*, leert de theorie, kan op zijn allerhoogst een of twee maanden gespeeld worden, langer beslist niet.

Maar het *England-Spiel* zal twee jaar duren. Londen besluit niet alleen de ene groep agenten aan de andere te koppelen, hetgeen in strijd is met de meest elementaire voorzichtigheidsregel om agenten zoveel mogelijk gescheiden te laten werken; Londen wenst niet alleen droppings met een ontvangstcomité, terwijl *blind droppings* veel minder risico voor penetratie opleveren; Londen gaat nu ook zijn agenten en radiotelegrafisten over de twee bestaande lijnen afgooien. Zo krijgen de Duitsers er al snel een derde lijn bij. Londen werkt verder over deze drie lijnen; meer agenten volgen, meer radiolijnen ontstaan, waarover weer nieuwe agenten worden gedropt. Een vicieuze cirkel, die de Duitsers tenslotte 18 zendlijnen naar Engeland oplevert, 57 agenten

en, om maar iets van het materiaal in de containers te noemen, 3000 stenguns in handen speelt.

Een van die agenten is Jambroes, die wel een uiterst belangrijke opdracht heeft: hij moet van de OD (Ordedienst), de militair gerichte verzetsgroep, een grootscheepse sabotageorganisatie maken, die 1067 man moet omvatten, verdeeld over 17 districten. Maar, realiseren de Duitsers zich, die OD zal toch eens aan SOE doorgeven dat zij taal noch teken van Jambroes hoort. Geen nood: Giskes laat naar Londen seinen dat Jambroes de OD qua opbouw en mentaliteit niet geschikt vindt en daarom geen contact met deze groep wenst. En Londen slikt het: een reeks sabotage-agenten en radiotelegrafisten volgen Jambroes — naar de Duitse gevangenis te Haaren. Een van die agenten, Jongelie, beweert echter vlak na zijn arrestatie dat hij na aankomst onmiddellijk de slagzin 'Erica is goed angekommen' naar Londen moet seinen. Een probleem voor de Duitsers: als dat juist is en die boodschap niet wordt verzonden, zal SOE wantrouwend worden. Maar als de man liegt en de Duitsers die vreemde slagzin naar Londen seinen, zakt hun broze *England-Spiel* misschien ook in elkaar. Giskes en Schreieder hebben een ingenieuze oplossing: zij seinen naar Londen dat Jongelie bij de dropping een ongeluk heeft gehad en laten hem binnen een paar dagen 'overlijden', terwijl hij in werkelijkheid in goede gezondheid in Haaren gevangen zit.

Dat het *England-Spiel* zo'n verbazend succes wordt, is niet alleen te wijten aan de ongelooflijke blunders van de Engelsen, maar ook aan de handigheid van de Duitsers. Ze hebben aanvankelijk wat geluk gehad, maar dat buiten ze dan ook ten volle uit. Eerst wordt elke agent, net als Baatsen, al op de droppingplaats door zogenaamde 'illegalen' uitgehoord. Dan volgt de plotselinge, voor de agent verbijsterende arrestatie. Nog helemaal onder de indruk van de schok wordt hij door Giskes en Schreieder op een uiterst geraffineerde wijze verhoord. Zo'n verhoor, vaktechnisch perfect, gaat zo: 'Die code van u... ach, vertelt u die maar niet, zal ik het u zelf vertellen? Dit zit zo-en-zo in elkaar... Tussen haakjes, is miss Blunt al getrouwd? En het biljart in uw opleidingsschool, ontbreekt daar nog steeds de vierde poot aan?' Zo krijgt de arrestant de indruk dat de Duitsers alles, alles al weten. Hoe is dat mogelijk? Er moet verraad in het spel zijn, in Engeland wel te verstaan; een idee, waar Schreieder de agent in sterkt. Zo komt de man los en als hij al geen belangrijke dingen loslaat, dan toch meestal wel de volgens hem onbelangrijke. Maar juist door een methodisch bewerken van de 'onbelangrijke dingen' — de kwestie of een bepaalde Britse majoor al dan niet een snor draagt — vergaren Giskes en Schreieder de kennis die hen in de ogen van het volgende slachtoffer van het verraad alwetend maakt.

Dat Jambroes een organisatie aan het opbouwen is, kunnen de Duitsers makkelijk voorwenden, maar merken de Engelsen niet dat van de andere sabotage-agenten geen enkele activiteit uitgaat? Inderdaad, af en toe moet er wel iets gebeuren en aangezien *Abwehr* en *Sicherheitspolizei* geen andere Duitse instanties (met alle mogelijke geklets van dien) in hun geheimen willen laten delen, komt het voor dat

Abwehr-agenten een schip in Rotterdam met Duitse vliegtuigonderdelen in de lucht laten vliegen en dat bij de zendmasten te Kootwijk, in gebruik bij de *Kriegsmarine*, Duitsers geruisloos om Duitse patrouilles heen sluipen — om later naar Londen te seinen dat de overval op de zender Kootwijk mislukt is. Londen blijft het allemaal geloven.

Het was door het *England-Spiel* dat Van der Waals contact kreeg met Koos Vorrink en het Nationaal Comité, de illegale politieke top, kon penetreren. Vorrink vroeg Van der Waals of deze zich kon legitimeren door een slagzin via Radio Oranje te laten omroepen. Daarvoor kwamen de zenders van het *England-Spiel* óók goed van pas! 'Koert en Via, hebt ver-

trouwen!' hoorde Vorrink en dus had hij het vertrouwen dat Van der Waals contact met Engeland had — hetgeen in zekere zin ook het geval was. Het liep tenslotte uit op de arrestatie van het Nationaal Comité op 1 april 1943. De fatale onderlinge connecties tussen de SOE-agenten, tussen hen en verzetsgroepen, deden uit het *England-Spiel*, als uit een voortwoekerende plant, nog vele andere spelen ontstaan; het leverde de Duitsers in totaal vierhonderd arrestaties op. De groei van het Nederlandse verzet werd op deze manier op ernstige wijze afgeremd.

Inderdaad verraad? Na de oorlog bleek dat — afgezien dan van lieden als Ridderhof en Van der Waals, die voor hun activiteiten de dood-

straf kregen — van verraad in Londen geen sprake was. Maar wel van een bijna misdadig te noemen onkunde en zorgeloosheid bij de haastig opgezette, aanvankelijk amateuristische SOE. In het ontbreken van de *security checks*, waarop tijdens de opleiding van de agenten zo'n nadruk gelegd was, zagen de verantwoordelijke Britse officieren geen aanleiding tot wantrouwen. Een bericht van een aan arrestatie ontsnapte agent bleef een half jaar lang onopgemerkt op een bureau liggen. De hele wijze waarop de agenten uitgezonden werden en hun orders ontvingen, was een smeekbede om een catastrofe; de scherpzinnigheid en het professionalisme van Giskes en Schreieder maakten dat die bede werd verhoord.

VLUCHT UIT HAAREN

Het is op Ubbinks horloge op de kop af kwart voor twaalf, als de gespannen stilte buiten zich eensklaps ontlaadt in een snel naderbijkomend gerommel van donderslagen. De wind steekt op en het begint te regenen met een oorverdovend geruis. Het wordt heerlijk donker. De Voorzienigheid laat de natuur bij hun gevaarlijke onderneming meewerken.

Dourlein wordt plotseling optimistisch en fluistert naar Ubbink: 'Zullen we het er nu maar op wagen?'

Ubbink knikt. Zijn ontegenzeggelijke baby-face is bleek en vastberaden; zijn gelaatsspieren zijn gespannen.

De twee mannen wachten tot de schildwacht zijn schijnwerper over de ramen laat glijden. Dan maken ze het touw vast aan een van de tralies. Vervolgens wringen ze zich naar buiten. Elk ogenblik verwachten ze de vuurstoot van een machinepistool te horen. Ze duiken in elkaar in de beschutting van de muur. De regen klettert, hun ruggen worden vochtig en koud. Ze trekken het touw los. Nog geen tien tellen later zwenkt het zoeklicht over de muur, hoog over de mannen heen.

Ze staan nu buiten de gevangenis. Twee etappes zijn achter de rug, de zwaarste komt nog: de streng bewaakte prikkeldraadversperring. En voor ze zover zijn, moeten ze eerst nog een vlakte van een meter of veertig oversteken. Als Indianen kruipen ze voort, plat op hun buik; heel langzaam gaat het. Ze zijn nog een meter of vijf van de versperring verwijderd, als ze voetstappen horen. Met hun gezichten plat op de grond blijven ze doodstil liggen. De man heeft niets in de gaten.

Ubbink gaat er het eerst over heen. 'Snel, snel', fluistert Dourlein. Plotseling wordt hij doodsbenuwd dat alles op dit laatste moment, nu de vrijheid in zicht is, nog zal mislukken. Nog een paar honderd meter en dan de gracht. Ze stappen in het water en zakken tot hun enkels in de modder. Maar het water reikt, zelfs in het midden, nergens hoger dan de heupen. De gracht is een meter of zes breed. Ze waden naar de overkant, kruipen op de kant door het riet, staan op het gras. Ze zijn vrij! Het is gelukt!

(Samengevat uit: 'Pieter Dourlein', door Jan Helder — De Bezige Bij, Amsterdam 1951)

HET KONINKLIJK GEZIN
IN'DEN VREEMDE

MEDELUDEN NIET GEVRAAGD

JOEP BÜTTINGHAUSEN

Fotoarchief Spaarnestad

Zowel koningin Wilhelmina als prins Bernhard hadden lang voor mei 1940 onderkend dat de nazi's een groot gevaar waren en dat zij te zijner tijd de Nederlandse onafhankelijkheid zouden kunnen bedreigen. Beiden hadden duidelijk hun bezorgdheid naar voren gebracht, zowel tegenover de regering als tegenover de militaire leiding. Toen de oorlog voor Nederland eenmaal een feit was, waren zij minder verbijsterd dan de leden van het kabinet, zij het zeker niet minder geschokt. De koningin had al in februari 1940 het plan geopperd om in geval van een Duitse inval naar Zeeland uit te wijken. Toen zij in de avond van de 13e mei in Londen was aangekomen, wenste zij terstond naar Breskens terug te keren. Dit bleek evenwel onmogelijk. Vijf dagen later bracht zij reeds haar eerste inspectiebezoek aan eenheden van de Koninklijke Marine.

Prinses Juliana, die met prins Bernhard, Beatrix en baby Irene kort voor koningin Wilhelmina in Londen was aangekomen, lo-

De belangstelling van koningin Wilhelmina tijdens haar ballingschap in Engeland ging vooral uit naar de Nederlanders in de Britse hoofdstad en in het bijzonder naar de Engelandvaarders. Hier ontvangt ze enige landgenoten in haar buitenverblijf.

geerde met haar gezin eerst bij oud-gezant jhr. De Marees van Swinderen en vervolgens in het huis van lord en lady Bledesloe in Lydney. Nadat Irene in de kapel van Buckingham Palace was gedoopt, vertrok de prinses met haar beide kinderen begin juni aan boord van de 'Sumatra' naar Canada, omdat Engeland vóór de beide prinsesjes niet voldoende veiligheid bood. De koningin en prins Bernhard bleven in Londen achter. Het prinselijk gezin nam eerst zijn intrek in de Seignior Club in de Canadese hoofdstad Ottawa. Nog in die maand juni sprak prinses Juliana over de radio haar gastvolk toe en zei toen onder andere: 'Maar er is één ding, dat ik u zou willen vragen: geef mij niet uw medelijden, maar geef ons, wat wij

meer dan iets anders behoeven, volk van Canada en van de Verenigde Staten van Amerika, geef ons uw sterkende liefde.'

Dit '*do not give me your pity*' heeft gedurende de gehele oorlog de houding van de prinses gekenmerkt. In grote eenvoud, maar met een vaak verbazingwekkende energie heeft prinses Juliana vijf lange jaren de meest uiteenlopende activiteiten verricht. Samen met haar vriendinnen freule Feith en mevrouw Roëll zette zij zich in den beginne al in voor het Rode Kruis, werd bloeddonor, breide talloze truien voor geallieerde zeelieden, hield radiotoespraken bezocht Nederlandse zeemanstehuizen, opende Nederlandse schilderijenexposities, bracht bezoeken aan Suriname, Venezuela en de Nederlandse Antillen, verbleef bij president Roosevelt en diens echtgenote op het Witte Huis in Washington en riep ettelijke malen de vrouwen in Canada en de Verenigde Staten op al hun energie te geven voor de geallieerde oorlogsinspanning. Vooral ook het persoonlijk contact met Nederlandse zeelieden van de koop-

'In de stilte en de eenzaamheid van mijn ballingschap, waar de ene tegenslag na de andere mij werd gemeld, waar de berichten over ellende en leed zich opstapelden en ik zelf zoveel doormaakte, kwam ik er vaak toe het lot dat Nederland en mij trof, te vergelijken met het weder-varen van Job in de tijd van zijn rampspoed', schreef koningin Wilhelmina in haar autobiografie 'Eenzaam maar niet alleen'.

Dat moet wel de eerste karakteristiek van de Londense tijd van koningin Wilhelmina zijn; zij had zich volkomen vereenzelvigd met haar lijdende volk, zij zat zelf in cel en concentratiekamp, zij stond bij de gaarkeuken, elke bezorgdheid was haar bezorgdheid, elk schot was een schot op haar hart. Zij werd in die vijf oorlogs-jaren wel tien jaar ouder. Zij vertrok in 1940 als een mens in de kracht van het leven en keerde in 1945 als een oud vrouwtje weerom.

Zij voelde zich Job, maar het was een Job die het niet liet bij twistgesprekken en rouw. Zij vocht. Met inzet van heel haar wezen. Die oorlog met Hitler was háár oorlog.

'Had de guerrilla tegen de valschermtroepen mij niet van de aanvang af alle verbinding met het strijdende leger afgesneden, zo had ik mij naar de strijdenden aan de Grebbe kunnen begeven om het lot van de krijgsman te delen en, zoals Willem III het uitdrukte:' als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf', schreef Wilhelmina over de strijd in mei 1940. In dezelfde geestesgesteldheid leefde zij in haar jaren van ballingschap en later is bekend geworden dat zij liever gesneuveld was dan dat zij zoals nu is gebeurd, in triomf in haar land terugkeerde. Slechts eenmaal verkeerde zij overigens in Engeland in acuut levensgevaar. Dat was op 20 februari 1944, toen het huis in South Mimms, waar zij woonde, werd gebombardeerd.

Koningin Wilhelmina woonde in Engeland op diverse adressen: eerste korte tijd in Buckingham Palace, daarna in een huis in Eaton Square, later in Chester Square in Londen, dan in Rockhampton, vervolgens (de langste tijd) op het buiten Stubbings, in South Mimms, weer op Stubbings en tenslotte in Mortimer. Zij verliet gedurende de gehele oorlog het Londense gebied slechts tweemaal; in de zomer van 1942 en 1943 reisde zij naar Canada en de Verenigde Staten, waar zij haar dochter en kleinkinderen bezocht, maar in de eerste plaats kwam om besprekingen te voeren met president Roosevelt. Zij zag dit als een van haar eerste taken in oorlogstijd: een goede relatie onderhouden met de staatshoofden en regeringsleiders van de geallieerde naties. Die met Roosevelt werd een zeer sterke, omdat hij trots was op zijn Nederlandse afstamming. Maar ook met Churchill kon zij goed overweg. Zij leken dan ook sterk op elkaar: allebei onverzettelijk, allebei een privé-oorlog met Hitler voerend, allebei vervuld van vertrouwen in de overwinning, allebei zich ervan bewust een historische opdracht te vervullen (en allebei sterk historisch denkend; toen Churchill na de oorlog op paleis Het Loo logeerde, kreeg hij, de afstammeling en biograaf van Marlborough, als zitkamer het vertrek waar Willem III tot de overtocht naar Engeland besloot).

KONINGIN WILHELMINA IN LONDEN

Koningin Wilhelmina voelde zich, ook blijkens haar eigen woorden, bij het vervullen van die opdracht de tijdelijke opvolgster van Willem van Oranje. Heel haar leven werd deze vrouw, die zo'n sterk engagement met het verleden had, door deze figuur geïnspireerd en voelde zij zich verantwoordelijk jegens hem. Maar in het bijzonder gold dit, toen zij net als De Zwijger had te strijden voor de vrijheid en de onafhankelijkheid van Nederland. De tweede figuur die zij zocht na te volgen, was een andere tijdelijk drager van de last die De Zwijger had getorst: Willem III de Koning-Stadhouder. Bij haar tijdgenoten vond zij geen voorbeelden waar zij zich op wilde richten.

Besteedde koningin Wilhelmina veel tijd aan het onderhouden van de bondgenootschappelijke relaties, waar zij door haar positie, haar opvoeding en haar levenservaring ook de eerst aange- wezen figuur voor was, haar hoofdaandacht ging uit naar de Nederlanders in Londen en die Londen aandeden en in het bijzonder naar de Engeland-vaarders. Die Nederlandse kolonie in Londen had veel van een dorp, waarvan de koningin de burgemeester, de ombudsvrouw en de moeder was.

De marinemensen, de vissers en de mannen van de koopvaardij, maar vooral de uit bezet gebied overgekomen Engelandvaarders troffen een Wilhelmina die in het geheel niet leek op de image die van haar bestond. Die image sprak van een koele, trotse, ongenaakbare, van eigen majesteit vervulde figuur. Zij troffen een warmvoelende, bescheiden, eenvoudige, hulpvaardige, door-en-door menselijke vorstin. Dat zij zelf thee schonk en dat elk ceremonieel ontbrak, sprak sterk tot de verbeelding. Wilhelmina zelf ervoer deze ontmoetingen als een gelukkigmakende doorbraak naar het volk.

De verhalen van de Engelandvaarders betekenden voor de koningin een uiterst waardevolle aanvulling op wat zij uit rapporten vernomen had over de maatregelen, het lijden en het verzet in Nederland.

Tegen die maatregelen protesteerde zij vele malen heftig in haar radioredevoeringen, die er tevens op gericht waren troost te brengen, moed in te spreken, het verzet te stijven en de gedachten bij de toekomst te bepalen. Deze redevoeringen waren één voor één een gebeurtenis in Nederland. Wellicht niet het minst door de stem die over de Noordzee kwam, vroeger de zilveren stem genoemd, nu vuurspuwend, verbeterd, welhaast be- zwerend.

Met het verzet voelde koningin Wilhelmina zich volstrekt solidair. Dat waren haar mensen bij uitstek, die de ondergrondse bladen volschreven, drukten en verspreidden, die sabotage pleegden, distributiekantoren plunderden, gevangenen bevrijdden. Zij verwierf zich dan ook al spoedig de eretitel 'Moeder van het verzet', een eretitel die haar meer waard was dan de meer dan hon- derd titels die zij in de wieg ontving en de talloze haar verleende onderscheidingen (gedurende de oorlog kwam daar zelfs de Kouseband bij).

Hoeveel bedrijvigheid ook ontwikkeld werd, mijn leven in Londen stond ten laatste niet in het teken van de actie, maar van een eindeloos af- wachten; van het toeleven naar de dag dat het volk in Nederland, van de vijandelijke macht- hebber verlost, zijn lot weer in eigen hand zou nemen. Dat was de zin van mijn bestaan, aldus voelde ik het, dat ik die dag er mocht zijn om die enkele handle-greep te verrichten, die de normale Nederlandse staatsmachine weer op gang zou brengen', schreef de koningin.

Zij moest vijf jaar wachten tot het eindelijk zo- ver was. Lang genoeg, zal men zeggen, om in Londen te acclimatiseren. Maar dat gebeurde niet. Wilhelmina bleef in Londen een vreemde- ling die verteed werd door heimwee. 't Laantje dat op Het Loo lijkt', schreef zij onder een foto van een Engels landschap, die zij aan haar dochter stuurde. Met Sinterklaas smeedt zij pepernoten rond. Als zij voor het raam zat te eten, keek zij zelden naar buiten, maar tuurde onophoudelijk naar een tekening van haar paleis op de Dam, dat paleis dat zij als achttienjarige in het hermelijn verliet om de kroon der Neder- landen te aanvaarden. Voorjaar na voorjaar stond zij op Stubbings te mediteren bij een veldje narcissen. Op elk mantelpak, elke japon, elke jas de margriet, naar haar eigen woord 'die Nederlandse bloem bij uitnemendheid'.

Evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog, drukte zij veel sterker dan in vredetijd haar stempel op de rijkspolitiek. Dit is haar later euvel geduid. De verklaring is wel deze: zij was de draagster van de soevereiniteit, zij alleen, in alle eenzaam- heid, en dit betekende voor haar dat zij zich per- soonlijk en uiteindelijk alleen aansprakelijk voelde voor het lot van Nederland, ook tegen- over de generaties van morgen en overmorgen. In deze conceptie past de transformatie van die- naren van de Kroon in bedienden van de Kroon. Fors tegenspel had deze ontwikkeling natuurlijk kunnen stoppen, maar dat was er slechts een enkele maal. Niemand kon tegen haar op. Niemand had haar formaat. Niemand leefde zo- zeer vanuit een visioen.

Ja, zij was een figuur met een visioen. 'Bevrijding mag niet betekenen terugkeer tot het oude.' Steeds weer hamerde zij erop dat het niet alleen ging om een vrij Nederland, maar ook en vooral om een nieuw Nederland. Soms ging dit hameren zo krachtig, dat zij de gestalte kreeg van een profetes, een zieneres.

Wilhelmina werd tweemaal koningin. De eerste keer, omdat zij het enigovergebleven kind was van de koning der Nederlanden. De tweede keer door haar heldenrol in de Tweede Wereldoorlog. Beide kronen droeg zij met een welhaast antieke waardigheid. Terwijl het doornenkronen waren. Maar wat wil men? Alleen een doornenkroon blijft zitten. Toen zij gestorven was, lag op haar bevel, het feit ten spijt dat zij onze grootste koning was, die eerste kroon niet op haar kist, maar een open bijbel. De tweede kroon was versmolten tot de schoonste eretitel die wij te vergeven hebben: Moeder des Vaderlands.

31 augustus 1966

Thijs Booy

vaardij en de marine en met Engelandvaarders, die naar het Westelijk Halfrond kwamen, stelde zij zeer op prijs. Zodra een Nederlands schip de haven van Montreal binnenliep, nodigde de prinses de bemanning uit. Ook onderhield zij geregeld contact met Nederlandse militairen die in Canada hun militaire opleiding voltooiden.

In die dagen kwam prins Bernhard voor korte tijd naar Ottawa, filmde er zijn dochtertje en keerde dan weer terug naar Londen, dat toch voor Europa het middelpunt van het verzet tegen de Duitsers bleef. Voor de Nederlanders in den vreemde bleef echter ook Ottawa naast Londen een brandpunt van contact. Vandaaruit wist Juliana steeds opnieuw interesse voor het be-

'Fencefield' in Lee in de Verenigde Staten, waar ook president Roosevelt kwam en waar met deze staatsman van Nederlandse afkomst nog hechtere vriendschapsbanden werden aangeknoopt in het belang van de Nederlandse zaak.

Toen de geboorte van prinses Margriet niet ver meer was, verhuisde het in totaal veertien leden tellende gezelschap van het betrekkelijk kleine huis in Ottawa naar Rochcliffe. Kort daarop werd Margriet geboren in het ziekenhuis van Ottawa, waar die dag het carillon het Wilhelmus en andere Nederlandse liederen speelde, terwijl als buitengewoon eerbewijs de Nederlandse vlag op het parlamentsgebouw werd gehesen.

Fotoarchief Spaarnestad

zette vaderland te wekken en zij werd daarmee de beste ambassadrice voor Nederland in de vrije wereld.

In Chicago, waar men lang had gepleit voor neutraliteit van de Verenigde Staten in de oorlog, wist zij direct de sympathie van de pers te winnen door op een eerste, felle vraag of zij ooit nog naar haar land dacht te kunnen terugkeren, te antwoorden: 'Twijfelt u eraan dat wij de oorlog zullen winnen?'

Belangrijk voor de prinses was ook het eerste weerzien na twee jaar met haar moeder, die op tweeënzestigjarige leeftijd voor de eerste maal in haar leven in een vliegtuig had plaats genomen om naar Canada te reizen. De gezamenlijke vakantie werd doorgebracht op het buiten-

Koningin Wilhelmina en prinses Juliana met een groep Engelandvaarders bij 'Oranjevaren', het tehuis van deze landgenoten.

In de herfst van 1943 reikte prinses Juliana in Quebec vliegbrevetten uit aan Nederlanders, onder wie vijf Engelandvaarders. Bij de graven van vijf Nederlandse vliegers die omkwamen tijdens hun training op de in 1942 te Jackson, Mississippi, opgerichte Koninklijke Militaire Vliegschool legde zij kransen, zij doopte nieuwe Nederlandse oorlogsbodems, die sinds 1943 in snel tempo werden gebouwd, ontving de door Joep Nicolas ontworpen gouden penning van *The Netherlands-America Foundation*, bracht na een grootse ontvangst op Curaçao

een bliksembezoek van zes uur aan Venezuela, hield de ene toespraak na de andere, richtte zich onder andere tot Zuid-Afrika en Australië, gaf een overzicht van 'het verzet' in Nederland en reisde tenslotte in de nazomer van 1944 vol hoop op de spoedige bevrijding van het vaderland in alle stilte naar Londen. Toen de slag om Arnhem mislukte, reisde zij in januari 1945 terug naar Canada, maar eind april kon prinses Juliana dan ten slotte met de koningin op het vliegveld Gilze-Rijen landen. En op 5 mei was de bevrijding dan eindelijk, na vijf jaren van spanning, scheiding van het gezin, reizen en werken werkelijkheid geworden.

In die vijf jaren hebben de koningin en prins Bernhard zich even volledig aan de geallieerde zaak gewijd. De prins was in Londen zijn schoonmoeder tot grote steun. Verder zorgde hij ervoor dat, hoewel sommige Britten in de aanvang enigszins wantrouwig tegenover hem stonden vanwege zijn Duitse afkomst, al gauw de 'screening' van vluchtelingen uit Nederland een Nederlandse aangelegenheid werd. Dank zij zijn snel groeiende populariteit werd in Engeland al gauw het Prins Bernhard Fonds opgericht, waarna de prins de stoot gaf tot de oprichting van het 'Spitfire-fund', dat gelden inzamelde voor de aankoop van jachtvliegtuigen. Zo kreeg Churchill reeds op zijn verjaardag in december 1940, dank zij dit fonds, het geld voor liefst negen Spitfires door Prins Bernhard aangeboden.

Evenals de koningin en prinses Juliana, had de prins een bijzonder warme en grote belangstelling voor Engelandvaarders. Verder was het aan zijn persoonlijke bemoeiingen te danken dat de uit Nederland gevluchte agenten Dourlein en Ubbink op vrije voeten werden gesteld. Zij waren slachtoffer van het *England-Spiel* geworden, maar hadden naar Londen weten te komen om de regering te waarschuwen. De wantrouwige Britten hadden hen vier weken gevangen gehouden. De prins, die woonde op Chester Square, wist voor gevluchte landgenoten ook tal van andere moeilijkheden op te lossen. Verder had hij een groot aandeel in de opleiding van de Irene-brigade. Na zijn korte bezoek aan Canada ter gelegenheid van de doop van zijn dochter Margriet, vloog prins Bernhard na aanvankelijke sterke tegenwerking van de bezorgde autoriteiten in februari met de bekende kapitein-vlieger Moll in een nieuwe Mitchell via de Verenigde Staten, Brazilië en Khartoem naar Cairo, een vliegtocht die vol gevaar en avontuur was. In Noord-Afrika inspecteerde hij vanuit de lucht het strijdtoneel, vloog al filmend naar Tripoli, bezocht het hoofdkwartier van Montgomery, vloog verder in een buitgemaakte *Fieseler Storch* met vice-luchtmaarschalk Broadhurst over het front bij Tunesië en keerde via Gibraltar tenslotte in Londen terug.

Op 3 september 1944 volgde zijn benoeming tot bevelhebber der Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten; op 6 september daaraanvolgend vloog hij reeds met drie Dakota's naar Amiens, bezocht kort daarop het bevrijde Maastricht en bleef zich tot de capitulatie in Wageningen dag in dag uit met militaire aangelegenheden bezighouden.

Er is geen twijfel aan of de activiteiten van prinses Juliana en prins Bernhard in de vijf oorlogsjaren hebben in het buitenland een grote goodwill voor ons land aangekweekt.

DE NEDERLANDSE KRIJGSMACHT
IN DEN VREEMDE

GULLIVER IN WAPENROK

G. W. G. FRACKERS

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Voordat in 1940 de Nederlandse troepen in Zeeland capituleerden, slaagden enige detachementen en het personeel van de vliegscholen Vlissingen en Haamstede erin naar België uit te wijken en via Frankrijk Engeland te bereiken. Ze werden ondergebracht in Haverford-West en Porth Cawl, waar zich toen reeds de dekingsdetachementen bevonden van de transporten krijgsgevangen genomen Duitsers. Al deze militairen (120 officieren, 360 onderofficieren en 980 korporaals en manschappen) werden samengevoegd tot het 'Detachment Koninklijke Nederlandse troepen in Groot-Brittannië'.

De aanvankelijk wantrouwende houding van de Britten (de Duitsers konden agenten meege-

Nederlandse militairen, gerecruteerd uit in Engeland wonende dienstplichtigen, op oefening in de vroege herfst van 1941.

smokkeld hebben), de onzekerheid over de bestemming en het uitblijven van uitrusting en wapens waren oorzaak van een laag moreel. Het Britse expeditieleger, dat het grootste deel van zijn uitrusting bij Duinkerken had moeten achterlaten, kreeg bij de bevoorrading uiteraard voorrang. Later, toen enige Nederlandse onderdelen met vliegveldbewaking werden belast, verbeterde de geest in de troep aanmerkelijk. Het luchtvaartpersoneel was intussen met een speciale bestemming naar een RAF-kamp vertrokken.

De sterkte van het Nederlandse detachement was echter te gering om een gevechtseenheid te kunnen vormen. Daarom werden bij Koninklijk Besluit van 8 augustus 1940 alle Nederlanders, geboren tussen 1 januari 1904 en 1 januari 1921 en verblijvende in Groot-Brittannië, Noord-Ierland, Canada en de Verenigde Staten verplicht zich te melden voor de militaire dienst. Er werden bovendien maatregelen getroffen om ook de dienstplichtigen in de Levant, Zuid-Afrika en Zuid-Amerika op te roepen. Uit Groot-Brittannië meldden zich direct al 540 man; een groot aantal van hen moest echter worden vrijgesteld wegens persoonlijke onmisbaarheid in oorlogsindustrie of voedselvoorziening. Er vertrok een militaire

missie naar Canada om te zorgen voor de recruiting in geheel Amerika en een soortgelijke missie ging naar Zuid-Afrika. De resultaten vielen bar tegen, vooral in Amerika. Een groot deel van de dienstplichtigen onttrok zich aan de opkomstplicht of gaf er de voorkeur aan dienst te nemen in het Amerikaanse of Canadese leger; het was niet mogelijk tegen deze mensen sancties toe te passen. Uit Canada, de Verenigde Staten en Zuid-Amerika kwamen slechts 1093 man beschikbaar, die na een opleiding van twee maanden in Canada naar Engeland werden gestuurd. Uit Zuid-Afrika vertrokken in totaal 660 man, van wie er 47 omkwamen, toen hun schip werd getorpedeerd. Uit andere landen gaven ongeveer 200 man aan de oproep

leypark bij Wolverhampton. Bij Koninklijk Besluit van 26 augustus 1941 werd de naam van de brigade gewijzigd in 'Koninklijke Brigade Prinses Irene' en reikte de koningin haar een vaandel uit.

Het voornemen een volledige brigade op te bouwen, is nimmer uitgevoerd — niet alleen omdat de wervingsresultaten onvoldoende waren, maar vooral ook omdat de brigade nog werd verzwakt door de uitzending van detachementen naar Suriname en door de indeling van personeel bij de opleiding tot commando en tot kanonnier ter koopvaardij en bij het *No. 322 (Dutch) Squadron* van de RAF. Tevens werd een detachement marechaussee aangewezen voor de bewaking van de koningin.

Links: In een door de Amerikaanse marine ingericht kamp in Schotland kregen Nederlandse mannen hun opleiding. Zij droegen Amerikaanse uniformen, maar werden door de Nederlandse regering betaald.

Rechtsboven: Onderdelen van de Nederlandse brigade oefenden in Engeland met landingsvaartuigen ter voorbereiding van een eventuele invasie op het vasteland.

Rechtsonder: uitgeweken onderdelen van de Militaire Luchtvaart van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) werden in Amerika verder opgeleid. De mannen moesten ook het geweer feilloos kunnen presenteren.

gehoor, terwijl zich in Londen nog 1242 man meldden, onder wie zich 932 Engelandvaarders bevonden.

Van deze dienstplichtigen werd menig een nog afgekeurd of minder geschikt bevonden voor de dienst te velde. Ook moest een deel van de opgekomenen worden afgestaan aan de luchtsrijdkrachten, de marine, de koopvaardij en de in Engeland opgerichte departementen. De overigen werden ingedeeld bij het detachement dat spoedig de naam 'Nederlands Legioen' kreeg. Op 11 januari 1941 werd de 'Koninklijke Nederlandse Brigade' opgericht, die bestond uit een staf en twee bataljons. Na enige omzwervingen werd ze gevestigd in het op Nederlandse kosten gebouwde kamp Wrottes-

leypark bij Wolverhampton. Op 7 december 1941 verklaarde Nederland de oorlog aan Japan; de brigadecommandant kreeg daarna toestemming met het 1e bataljon naar Nederlands-Indië te vertrekken. Een voortdetachement (18 officieren en 135 minderen) vertrok op 7 januari 1942 uit Wrottesleypark. Door de Japanse aanval op Java kon het detachement daar echter niet meer landen en kwam het in Colombo terecht.

Door al deze oorzaken liep de sterkte van de brigade terug met 48 officieren, 76 onderofficieren en 395 korporels en manschappen; er bleven 1300 man over, van wie er slechts 900 geschikt waren voor de dienst te velde. De organisatie werd veranderd, waarna de brigade voortaan bestond uit een staf, een verkennings-

afdeling, drie gevechtsgroepen, een batterij artillerie, een trein- en herstellingsafdeling. De onderdelen werden bij Britse eenheden geoefend en daarna, in juni 1943, belast met de kustbewaking bij Dovercourt en Frinton on Sea. Doordat de gevechtsgroepen onderbezet waren en er geen personeel voor aanvulling beschikbaar was, werden de gevechtsgroepen I en III aangevuld uit gevechtsgroep II en deze weer met in de Verenigde Staten opgeleide mariniers. Tijdens de invasie van Normandië was de Irenebrigade nog met kustbewaking belast. Eind juni vertrok ze echter naar een tentenkamp bij Narborough, waar ze in groot verband oefende tot ze op 6 augustus 1944 werd ingescheept voor de strijd op het vasteland van Europa. De sterkte bedroeg toen slechts 64 officieren, 139 onderofficieren en 1002 korporels en manschappen.

In maart 1942 werden 48 vrijwilligers van de Irenebrigade verdeeld in vier groepen, die gedurende drie maanden werden opgeleid bij Britse commando's in Troon, Rothesay, Largs en Dunoon. Na een gezamenlijke training in Acknacarry werd in Troon de *No. 2 (Dutch) Troop* gevormd, die gedeeltelijk ingedeeld werd bij *No. 10 Inter Allied Commando* te Port Madoc. Dit commando vertrok in mei 1943 naar Eastbourne, waar het oefende in varen en in het junglegevecht. Daarna nam de groep aan verscheidene grote oefeningen deel, tot ze eind 1943 op speciaal verzoek van admiraal Mountbatten met *No. 3 Commando* naar India werd gezonden. Op 15 januari 1944 kwam ze in Bombay aan en werd daar gevestigd in een kamp bij Ked Gaon. Vanhieruit werden vijf man naar Colombo gezonden om deel te nemen aan een (achteraf afgelaste) actie op Sumatra. Een tweede groep van vijf man vertrok met *No. 3 Commando* naar het eiland St. Martin. Deze groep nam deel aan acties in de omgeving van Maungdaw, Buthidaung en het Manipur Gebergte, waarbij een soldaat ernstig werd gewond. Nadat de groep zich in Bombay had verzameld, aanvaardde zij op 18 juli de terugreis; op 13 augustus werd ze in Liverpool ontscheept.

Het voortdetachement van de Irenebrigade was op 4 maart 1942 in Colombo aangekomen. Pogingen het detachement naar Engeland terug te halen, stuitten af op de onwil van de Nederlandse regering die daar uit prestigeoverwegingen tegen was. Zij besloot daarentegen tot de oprichting van de *Netherlands Special Operations (NSO)* met als taak het uitvoeren van vernielingen, sabotagedaden en overvallen op Sumatra. Op 16 mei vertrok de

NSO onder de schuilnaam 'Korps Insulinde' naar een oefenkamp bij Poona. Na selectie bleken ongeveer tachtig man geschikt voor de opdracht; de voor tropendienst afgekeurden werden naar Engeland of Australië gezonden. Slechts veertig man bleken overigens bereid vrijwillig aan de acties deel te nemen. Na een eerste opleiding verhuisde het korps naar Ceylon voor de verdere training. Daarna nam personeel van het korps deel aan landingen bij Troemon, Lho Seumaweh, Meulaboh, Tjalang en Soengai Tengah, waarbij enige verliezen werden geleden. Ter plaatse opgeleide parachutisten van het korps sprongen in groepen af bij Segli, Rantau Prapat, Medan en Bagan Si Api Api. Ze hebben tot de capitulatie

van Japan per radio inlichtingen doorgegeven. Het luchtvaartpersoneel dat in 1940 Engeland wist te bereiken, bestond uit ruim tachtig leerling-vliegers, acht instructeurs, enige vliegers en waarnemers en wat administratief personeel. Eind juni 1940 werd het vliegend en technisch personeel ondergebracht op het RAF-station te Hednesford. Op verzoek van de bevelhebber der zeestrijdkrachten werden de verstgevoerde leerlingen en vier instructeurs voor de duur van de oorlog gedetacheerd bij het 320 squadron van de marineluchtvaartdienst, terwijl de overigen naar Soerabaja vertrokken ter voltooiing van hun opleiding. Begin zomer 1941 keerden ze via de Verenigde Staten, Canada en IJsland naar Engeland terug, waar

ze een operationele opleiding kregen op de RAF-vliegschool in Grantham. Met de werwing werd het mogelijk regelmatig personeel bij de RAF te doen opleiden. Aanvankelijk gebeurde dit in Engeland, later in Canada. Wie daar zijn brevet had gehaald, volgde in Engeland nog een operationele opleiding, waarna indeling volgde bij de diverse squadrons van *Fighter, Bomber of Coastal Command*. No. 320 Squadron werd onder andere ingezet voor de bestrijding van de vijandelijke scheepvaart op de Noordzee, waarbij duizenden tonnen scheepsruimte werden vernietigd. In 1944 werd het ingezet tegen in Frankrijk gebouwde afvuurinstallaties van V1's. Het nam verder deel aan bombardementen van havens, vliegvelden, opslagplaatsen en verkeersknooppunten in vijandelijk gebied. Het streven een Nederlands squadron op te richten, kon uiteindelijk verwezenlijkt worden. Bij No. 167 Squadron te Castletown waren medio 1942 acht Nederlandse vliegers ingedeeld. Toen het squadron daarna te Ludham verbleef werd een Nederlandse *flight* gevormd, die operationeel optrad. No. 167 Squadron werd op 12 juni 1943 verplaatst naar Woodvale bij Liverpool en omgedoopt in No. 322 (Dutch) Squadron. De Nederlandse vliegers in de Britse squadrons werden geleidelijk overgeplaatst naar No. 322 Squadron, en nadat uit de Verenigde Staten nog twintig vliegers waren aangekomen, waren eind september alle vliegers Nederlanders. No. 322 Squadron kreeg als eerste taak het escorteren van bommenwerpers naar het Europese vasteland. In maart 1944 werd het squadron te Aclington uitgerust met een nieuw type Spitfire, waarna het naar Hartford vertrok en aan zijn tweede operationele taak begon: het binnendringen beletten van iedere nieuwsgierige Duitser die een kijkje wilde nemen bij de voorbereidingen van de invasie. Op 18 juni werd het squadron ingezet tegen de V1's. Reeds de eerste dag werden er twee neergehaald. De operaties duurden van de vroege ochtend tot de late avond, waarbij soms meer dan zestig vluchten werden gemaakt. Een vlieger slaagde erin op één dag vijf V1's neer te schieten. Was de munitie op, dan probeerden de piloten de eigen vleugel onder die van de V1 te wippen, zodat de 'vliegende bom' van richting veranderde en (meestal) in het open veld explodeerde.

In deze periode, die tot 11 augustus 1944 liep, schoot No. 322 Squadron in 1761 vluchten 110 V1's neer en sloot daarmee zijn Engelse periode af, waarin vijftig vliegers het leven verloren.

IN NAAM VAN ORANJE

A. DEN DOOLAARD

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Vijf dagen na de Nederlandse capitulatie kwam er een omroep in de ether die zich aandiende als Radio Vrij Nederland. De uitzending van een kwartier werd besloten met de slagzin: 'Moed en vertrouwen! Nederland zal nooit een Duitse provincie worden!'

Deze eerste vrije Nederlandse radio-omroep in oorlogstijd klonk vanuit Parijs en niet vanuit Londen. Want daar heersten, behalve bij koningin Wilhelmina en een paar ministers als Gerbrandy en Van Kleffens, moed noch vertrouwen. Het was Van Kleffens die zijn zegen had gegeven aan deze improvisatie van vijf correspondenten van Nederlandse dagbladen te Parijs, onder leiding van H. J. van den Broek (de latere 'Rotterdammer'). Op 10 juni 1940

'Broadcasting House' van de BBC te Londen van waaruit onder meer ook de Nederlandse uitzendingen tot stand kwamen.

joegen de aandenderende Duitse tankkolonnes Radio Vrij Nederland, die intussen kans had gezien om via Radio Saigon ook Nederlands-Indië te bereiken, uit Parijs weg. Een poging van de medewerkers om in Londen hun werk voort te gaan zetten, stuitte op een botte weigering. De Regeringsvoorlichtingsdienst seinde terug dat er in de Britse hoofdstad voldoende journalistiek geschoolde krachten aanwezig waren om een Nederlandse omroep te bemannen.

Daarvan bleek zeer weinig, toen na uitge-

breide onderhandelingen met de BBC op 28 juli 1940 vanuit Londen een omroep begon te werken onder de bij uitstek symbolische naam 'Radio Oranje'. De rest van de aankondiging 'radio-omroep onder de auspiciën der Nederlandse regering' leek eerder ontworpen om de luisteraars meteen de knop te laten omdraaien. De inhoud was grotendeels navenant. Behalve uit regeringsmededelingen, een soort gesproken 'Staatscourant' dus, bestond die uit cause-rieën en commentaren die grotendeels te lang, te saai en te mat van toon waren om ook maar een sprankje geestdrift bij de luisteraars te verwekken.

Dat dit oorspronkelijke Radio Oranje het zo lang uithield, was voornamelijk te danken aan

de grote werkkraft van de enige medewerker met wezenlijk radiotalent, de jeugdige journalist drs. L. de Jong, die samen met Meyer Sluyser en J. W. Lebon op het nippertje naar Engeland had kunnen uitwijken. Aan laatstgenoemde vertrouwde de regering de leiding van Radio Oranje toe, denkkelijk omdat hij in vredestijd penningmeester van de VARA was geweest. Voortwerkend volgens vredesnormen ontwierp hij weken tevoren schema's voor de uitzendingen. Dat was ook wel nodig, omdat elke bijdrage door drie ministers moest worden gekeurd en betutteld. Tegen de tijd dat dit regerings-radiobrood aan hongerig Nederland werd uitgedeeld, was het smakeloos en oudbakken. Nu had Radio Oranje aanvankelijk de

zware bombardement op het Ruhrgebied dichtte medewerker Jo Paerl bijvoorbeeld het volgende rijmpje:

'Alles, alles über Deutschland!

Duizend in één nacht

Wie had dat gedacht!

Alles, alles über Deutschland!

Van de fabriek van Krupp

Staat enkel nog de stoep.'

Een honend commentaar dat weldra door scharen straatjongens gefloten en gezongen werd.

De schaarse hoogtepunten in het programma waren de voortreffelijk uitgesproken redevoeringen van koningin Wilhelmina. Maar het heeft ruim twee jaar geduurd, eer een gewij-

je-uitzendingen de eerste twee jaar zeer veel te wensen overlieten, vermeldde hij als een van de vier oorzaken voor de tekortkomingen: 'Het levende contact met het Nederlandse volk ontbrak op de meest pijnlijke wijze, en daarmee de mogelijkheid tot het reageren op de stemming die op een bepaald ogenblik in Nederland heerste. Men moest als het ware 's avonds met de mensen kunnen praten over dingen die pas gebeurd waren.'

Pas in het laatste oorlogsjaar werd dit ideaal verwezenlijkt en dan nog sporadisch. De jaren daarvoor moest de radio het stellen met de afval van de inlichtingentafel — waarop tot medio 1943 trouwens weinig anders prijkte dan windeieren. De enkele harde werkers bij

BBC

handicap dat men geen nieuws mocht brengen maar enkel commentaar — en warm opgediend nieuws is nu eenmaal de onontbeerlijke loksotel van elke omroep. Maar zelfs het commentaar stond op kritieke momenten los van de toestand in bezet gebied. De Februari-staking was, dank zij correspondenten die het nieuws naar neutrale landen seinden, in Londen vrijwel dadelijk bekend. De zaterdag daarop zond Radio Oranje, echter na zorgvuldig zwijgen, een vrolijk 'Watergeus'-cabaret uit, als ware er niets gebeurd. Slechts een paar luisteraars in bezet gebied werden kwaad over dit gebrek aan begrip, want de beste watergeusliedjes waren als propaganda meer waard dan honderd langdradige toespraken. Na het eerste

Aan de BBC-uitzendingen werkten mee (van links naar rechts) F. Reinier, J. Bijl, H. Koolhoven, H. Oliver en dr. H. Boas.

zigt kabinet onder prof. Gerbrandy ging inzien dat een emigrantenregering, wil zij zich waarmaken bij het verdrukte volk, zich allereerst, en dan intensief, bedienen moest van nieuwe strijdmiddelen: het vierde wapen, de radio, en het vijfde: de geheime verbindingen met bezet gebied. L. de Jong heeft in zijn verklaring voor de Parlementaire Enquête Commissie op een niets aan onduidelijkheid te wensen overlatende wijze weergegeven hoe tussen beide onderlinge samenhang bestaat. Na geconstateerd te hebben dat de Radio Oran-

Radio Oranje vervulden in het begin een on-dankbare taak.

De verrader Max Blokzijl smaalde over 'de radiojoden in hun Londense schuilkelder'. Hij noch de patriottische luisteraars wisten dat drie medewerkers van Radio Oranje avond na avond dwars door de Duitse bommenregen van de eerste oorlogswinter naar de bovengrondse studio's in *Broadcasting House* togen, en nadat dit in oktober 1940 door een voltreffer was gehavend, de rest van de winter en lente naar een voormalige kunstijsbaan met een glazen dak in de Londense buitenwijk Maida Vale. Deze drie waren Loe de Jong, Cosmo Stuyt en Hans Reyneke van Stuwe, de kunstzinnig begaafde regisseur.

KINDERVRAGEN

gezongen door Jetty Pearl op 4 juni 1942

*Waarom is de aarde rond, pa?
Waarom is zij niet vierkant?
Waarom gaat de zee niet verder
dan precies tot aan het strand?
Waarom bent u een meneer, pa?
En waarom is moe mevrouw?
Waarom ziet klein broertje wit, pa?
Waarom is de melk blauw?*

*Waarom is het brood zo zwart, pa?
Maken zij dat van kolengruis?
Hadden we daarom van de winter
zo weinig steenkolen in huis?
Waarom bent u boos op buurman?
Waarom groet u hem niet meer?
Waarom heet hij een WA-man?
Is zo iemand dan geen heer?
Waarom steekt hij toch zijn hand op
Als hij iemand anders groet?
Net als ik in onze klas doe
op de school wanneer ik moet?*

*Waarom draagt hij een driehoekje
op z'n jasje en wat raar,
waarom dragen zoveel and'ren
twee driehoekjes door elkaar?
Waarom dragen die twee jongens
van hiernaast zo'n raar zwart buis?
Zou dat voor 'n begraafnis wezen
of is daar geen zeep in huis?
Als u vroeger zat te lezen
mocht u niet worden gestoord.
Waarom als u nu de krant leest,
zegt u zo een lelijk woord?*

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Maar al hun toewijding kon niet beletten dat meer en meer luisteraars in het vaderland bij voorkeur gingen afstemmen op de beurtelings hartstochtelijke en vaderlijke stem van Jan Moedwil in het Vlaamse programma van Radio België, op het Nederlandse nieuws van de BBC, populair bekend als de 'Engelse zender', en vanaf de zomer van 1941 ook op de toenmaals opgerichte zeemansomroep De Brandaris.

Anders dan de neutrale Nederlandse regering had de Britse tijdig rekening gehouden met de noodzaak van psychologische oorlogvoering, die bij onze regering vrijwel onbekend was.

Reeds op 11 april 1940 startte de BBC, die toen al in tien talen uitzond, met een Neder-

lands programma. Het in het Engels gestelde nieuws moest volgens bindend voorschrift letterlijk worden vertaald. Daardoor liepen de volzinnen soms op stramme benen. Aan de andere kant droeg de nuchtere degelijkheid van het onopgesmukte nieuws het zegel der betrouwbare geloofwaardigheid. Wat er later aan opbeurend bedoelde *talks* werd toegevoegd, namen de luisteraars meestentijds op de koop toe, al werden de humoristisch-satirische programma's van Herman Fortuin, in vredes-tijd redacteur van de Kleine Krant van 'De Groene', door zijn vroegere lezers zeer gewaardeerd. Maar de voornaamste attractie was en bleef het nieuws na de sobere aankondiging 'Hier is Londen'. Dit betekende dat de luiste-

raar nieuws uit Britse bron kreeg, al werd het door Nederlanders gelezen. Naar Engelse gewoonte werden geen namen van medewerkers genoemd. Daarom vermelden wij hier drie namen van vertalers-omroepers wier stemmen jarenlang in de lucht zijn gebleven: dr. Weevers en dr. G. J. Renier, beiden verbonden aan de Londense universiteit, en chef-omroeper Bertie Winant.

De BBC verwierf bij een deel van de Nederlandse bevolking zoveel vertrouwen, dat men in die kringen het volgende onderscheid maakte: 'De BBC geeft nieuws, de andere zenders in de Nederlandse taal brengen propaganda.' In zeker opzicht is dit juist. Zo was de zeeliedenomroep De Brandaris, die op 1 juli

Waarom komt ook Willem nooit meer
eventjes naar Amsterdam?
Waarom mocht ik 't laatst niet vragen
toen moe de kamer binnenkwam?
Waarom hangt er in de straten
zo'n vreemde nare vlag?
Waarom draag ik geen oranje
meer op koninginnedag?
Waarom draagt u dat mooi duppie
nou toch nooit meer op uw pak?
Waarom speelde de radio zachtjes
toen de koningin laatst sprak?

Waarom zat moe toen te huilen?
Was de koningin dan stout?
En u hebt toch zó vertelt, pa
dat u zoveel van haar houdt.

Rechts: Jetje van Radio Oranje is nu als
Jetty Pearl bekend. Haar vader schreef de
liedjes waarmee zij de harten van vele
Nederlanders sneller deed kloppen, of zij
liet ze een traan wegpinken bij het
liedje Kindervragen, als zij de regel
zong: 'Was de koningin dan stout?'

Fotoarchief Spaarnestad

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Anefo

1941 van start ging, een uitgesproken 'pep'-zender. De opzet was om de mannen van koopvaardijvloot en marine, die een hondsware taak hadden, niet alleen nieuws te brengen van de wereldfronten en uit het vaderland, en dat in de ongezoeten taal die zij zelf spraken, maar ook om hun telkens weer een hart onder de riem te steken. Geen redevoeringen dus, maar felle en geestdriftige toespraken tot mannen wier leven dagelijks door onderzeeboten, bommen en mijnen werd bedreigd. Daar was enthousiasme voor nodig en dat bezat het oorspronkelijke Brandaris-team Van den Broek-Den Doolaard in overvloed. Van den Broek, die in een handomdraai de Parijse uitzendingen had opgezet, was na aankomst in Londen uit het radiowerk geweerd, ook omdat hij zogenaamd te lastig én te fel zou zijn. Zelfs in 1941 waarde in sommige kringen van de Londense Nederlanders nog de geest van De Geer rond. Toen de BBC hem de leiding van de nieuwe zee-liedenomroep toevertrouwde, ging hij, geladen tot de nok, aan het werk. Den Doolaard, antifascist van het eerste uur, stond hem daarbij naar vermogen bij, onder andere door een programma onder de titel 'Europa tegen de moffen' en met als slagzin 'Er is slechts één nieuwe orde, de orde van het verzet' — dit als tegenhanger van de Duitse propagandaleuze 'Een nieuwe orde in een verenigd Europa onder Duitse leiding'. Reeds de openingsaankondiging van De Brandaris zei alles. Ze werd niet uitgesproken, maar eruit geslingerd als een

Linkerpagina: het team van Radio Oranje te Londen bestond uit (van links naar rechts) George Sluizer, H. J. van den Broek, A. den Doolaard met daarachter Loe de Jong, regisseur Hans Reyneke van Stuwe en Hans Sandberg. Zij zorgden vooral voor het meer officiële nieuws.

Linksboven: H. J. van den Broek genoot als 'de Rotterdammer' grote bekendheid.

Boven: drs. L. de Jong sprak wekelijks zijn commentaar voor Radio Oranje uit.

Rechtsboven: A. den Doolaard, een van de oprichters van De Brandaris.

dagelijkse triomfkreet tegen de achtergrond van de muziek van 'In naam van Oranje doe open de poort', met vervoering gespeeld door de militaire kapel van de *Coldstream Guards*. En nooit gingen de medewerkers de lucht in zonder een grondige repetitie onder leiding van de bekwame Hans van Stuwe, die in het Brandaris-programma eindelijk gelegenheid kreeg zijn muzikale vondsten onder te brengen. Zo werd bijvoorbeeld elke verklaring van de opgeblazen Mussolini gevolgd door een honende schaterlach die Van Stuwe uit de opera 'Paljas' had genomen.

Bij De Brandaris werd nooit over Duitsers gesproken, maar steevast over moffen. Dit werkte blijkbaar zo aanstekelijk, dat koningin

Wilhelmina tot ontsteltenis van de voormalige Gerbrandy deze term doodleuk gebruikte, toen zij, 'Radio Oranje' passerend, na de val van Nederlands-Indië in maart 1942 via De Brandaris een bemoedigend woord richtte tot de Nederlanders in bezet gebied. Deze indirecte koninklijke ontevredenheidsbetuiging met de officiële omroep bleef in regeringskringen niet onopgemerkt. Het was L. de Jong, de kurk waar het oude Radio Oranje op dreef, die omstreeks die tijd het verstandige voorstel deed beide omroepen te combineren. Gerbrandy, die intussen minister van algemene oorlogvoering was geworden, besloot daartoe pas een half jaar later en liet dit aldus aankondigen. '... Radio Oranje genoot gezag als omroep, staande onder de auspiciën der Nederlandse regering; daarnaast had De Brandaris zich ook in bezet Nederland vele luisteraars verworven door zijn inspirerende uitdrukkingwijze. Het is de bedoeling der regering geweest deze beide onmisbare elementen in één nieuwe omroep te verenigen.'

In feite nam De Brandaris de regeringsomroep over, want Van den Broek, 'de Rotterdammer', werd benoemd tot chef van het nieuwe Radio Oranje, met volmacht tot reorganisatie, Den Doolaard tot zijn plaatsvervanger. Van de staf en medewerkers van het oude Radio Oranje bleef na een paar weken, naast de militaire medewerker kapitein J. H. Kruls, alleen L. de Jong over, die als snel werker, all-round journalist en vaardig spreker zelfstandig alle

programmaonderdelen kon verzorgen. Zijn specialiteit werd het bekwaam geredigeerde wekelijkse politiek overzicht. Onder deze staf stonden H. Sandberg, de voormalige Parijse correspondent van 'Het Volk', en de omroeper George Sluizer, die met grote moeite uit de Prinses Irene Brigade werd losgepeuterd. Door zijn rustig, vastberaden stemgeluid ontwikkelde hij zich tot de ideale en algemeen herkende nieuwslezer van Radio Oranje.

Tegen de achtergrond van 'In naam van Oranje doe open de poort' (nu toepasselijker dan ooit), kondigde het nieuwe Radio Oranje zich aan als 'de stem van strijdend Nederland'. De leiding beschouwde het als haar voornaamste taak doelbewust het verzet te helpen bevorderen. Daarin werd zij krachtig bijgestaan, maar ook een enkele keer belemmerd, door koningin Wilhelmina. Haar toespraken waren geschreven in radiotaal. Niemand leerde haar dat; zij deed het vanzelf. Zij liet haar eigenhandig geschreven teksten uittypen in zinnen onder elkaar; aan het eind van elke regel kwam een adempauze. Haar stem was kristalhelder, haar voordracht voortreffelijk. Bezeten door haat tegen de vijand en moederlijke liefde voor haar volk, laadde zij haar woorden met strijdlust en energie. Een negatief facet van dit rechtlijnig streven naar de zegepraal was haar stoere eigenzinnigheid. Toen zij voor de eerste maal voor de zeeliedenomroep sprak, verklaarde zij in de studio: 'Vandaag spreek ik extra-hard, want ik moet over het lawaai van de golven heen schreeuwen.' Een technische demonstratie van het tegendeel, waarbij Den Doolaard in de microfoon fluisterde en Hans van Stuwe in de regelkamer dit gefluister liet aanzwellen tot een storm van geluid, kon haar niet overtuigen. Met gedecideerd genepen mond besliste zij niettemin: 'En tóch spreek ik zo luid mogelijk!'

Zij bewonderde diep het verzet, maar probeerde er in moederlijke bezorgdheid tevens met roerende en soms lastige onlogica voor te waken dat er slachtoffers zouden vallen. Medio 1942 kwamen de eerste ondergrondse bladen in Londen aan, waaronder een paar afleveringen van 'Vrij Nederland'. Maandenlang verzette zij zich ertegen dat Radio Oranje er een kík over gaf, want dan, zo meende zij, zou de vijand naar de verbinding gaan zoeken met als gevolg vergroot risico voor de illegaliteit. Dat er toen al drukkers en verspreiders van ondergrondse bladen waren terechtgesteld en dat de illegaliteit dit wel betreurde maar als onvermijdelijk risico aanvaardde, wist zij niet; de Londense inlichtingendienst bleef tot medio 1943 in onvakkundige handen. Tijdens de meicrisis van 1943, toen generaal Christiansen de wegvoering van het voormalige Nederlandse landleger had bevolen, seinde een illegale zender een verslag over de proteststakingen. Uit een eendere bezorgdheid wist de koningin toen dagenlang te beletten dat Radio Oranje het woord 'staking' gebruikte. Het op zichzelf verstandige regeringsparool 'Niet aanmelden. Rustig blijven. Desnoods onderduiken' klonk op dat ogenblik veeleer als de stem van lijdend dan die van strijdend Nederland. Het 'desnoods onderduiken' werkte belachelijk, want voor het massale onderduiken was toen nog niets georganiseerd. Meer succes had Radio Oranje met een serie felle uitzendingen tegen de Duitse 'arbeidsinzet' die de dreigende weg-

voering van alle mannen tussen de 18 en 35 betekende.

De Duitsers bevalen op 16 mei 1943 de inlevering van alle radiotoestellen. De straffen op niet-inlevering waren zo zwaar, dat er zeker vele tienduizenden luisteraars zouden wegval-len. Om hen toch van nieuws te voorzien kwamen De Jong en Den Doolaard op het vanzelfsprekende idee van een luchtkrant, die 'De Vliegende Hollander' werd gedoopt. De Britse *Political Warfare Executive (PWE)* verleende snelle medewerking en op 22 mei 1943 ging het eerste nummer, gedrukt in 30.000 exemplaren en verpakt in kartonnen bommen, de RAF-vliegtuigen in. Het eerste jaar bleef de verspreiding van de veertiendaagse, vanaf februari 1944 wekelijkse krant zeer onbevredigend. De piloten hadden het niet op deze *paper bombing*; ze gooiden liever echte. Daar waar de meeste lezers dicht opeenwoonden, stond bovendien ook het meeste afweergeschut. Pas maanden later kon een Engelandvaarder vertellen wel eens een exemplaar te hebben gezien. In oktober 1944, toen de elektriciteit in Nederland geleidelijk uitviel, kwam er schot in de verspreiding, omdat ook de Amerikaanse luchtmacht ging meehelpen. Elke wintermaand fladderden er minstens een miljoen exemplaren omlaag en tijdens de laatste oorlogsmaanden verscheen De Vliegende Hollander vier à vijf maal per week. Toen redacteur George Sluizer naar het bevrijde Eindhoven moest vertrekken nam L. de Jong tot aan het eind van de oorlog zijn omvangrijke taak over.

Den Doolaard kon weinig aan De Vliegende Hollander doen, want hij had naast zijn radiotaak veel extra-werk als eindredacteur van het vliegende maandblad 'De Wervelwind', waarbij zijn vrouw, die verschillende functies vervulde bij *PWE*, als redactiesecretaresse fungeerde. De bedoeling van dit op Brits initiatief geboren maandblad in miniatuurformaat, bekwaam geleid door de historicus prof. G. N. Clark en met prof. Gerbrandy in de redactieraad, werd uiteengezet in het eerste nummer van april 1942. 'Wij vernamen dat er dringende behoefte bestond aan breder samenvatting en grondiger, blijvender uitleg dan door de radio mogelijk was. Bovendien kon de radio u één ding niet geven: foto's en afbeeldingen.' Vooren achter op het tijdschrift stond de aanmaning: Lezen en doorgeven! Slechts weinigen volgden dit verzoek op, want dank zij de Nederlandse koopmansgeest waren losse nummers van de betrekkelijk kleine oplage weldra ettelijke tientjes waard, zodat veel te weinig Nederlanders de grondige artikelen hebben gelezen die dikwijls over toekomstproblemen gingen. Af en toe moest Den Doolaard ook nog een bijdrage leveren aan het Londense weekblad 'Vrij Nederland', dat allengs een band ging vormen tussen de Nederlanders, verspreid over de aardbol. Het werd vakkundig geredigeerd door de rasjournalist dr. M. van Blankenstein, die wegens zijn relaties met de Britse *Intelligence* tijdens de meidagen had moeten uitwijken. In gedrukte vorm kwam zijn stijl veel beter tot zijn recht dan voor de radio, waaraan hij tot de reorganisatie van Radio Oranje had meegewerkt. 'Vrij Nederland' was opgezet door de drie grote N.V.'s die vestigingen buiten Nederland hadden: Shell, Philips en Unilever. Uiteraard stond het blad daardoor enigszins aan de behoudende kant. Dit leidde op den

duur tot het heengaan van de bekwame, maar marxistisch gezinde redacteur mr. Henri Wiesing, oud-hoofdredacteur van 'De Groene'. Vanaf eind 1943 bracht 'Vrij Nederland' ook ruime uittreksels uit de ondergrondse pers, waardoor vele emigranten eindelijk enig begrip kregen voor de deerlijke Duitse tirannie in bezet gebied.

De basis van elke radio-omroep wordt gevormd door feiten. De grote handicap, ook van het nieuwe Radio Oranje, was dat de feiten uit bezet gebied bij ontvangst in Londen doorgaans al verouderd waren. Het duurde een week, eer de dag- en weekbladen in Stockholm aankwamen en op den duur onderdrukte de Duitse censuur bovendien al het wezenlijke nieuws. Uit de Hilversumse radio viel pas na weken te beluisteren dat er een meistaking was geweest. De vele belangrijke rapporten en ondergrondse bladen, verzonden langs de zogenaamde 'Zwitserse weg', kwamen soms pas na maanden in Londen aan. De Engelandvaarders, over het algemeen jong en politiek ongeschoold, konden doorgaans slechts een beeld geven van eigen, beperkte ervaring. Een aparte civiele berichtgeving via geheime zenders is, ondanks aandrang uit de journalistieke hoek, nooit tot stand gekomen. De wrede ironie van de oorlogsgeschiedenis wilde dat Radio Oranje pas na Dinsdag uitvoerig aan de weet kwam wat er in bezet gebied gebeurde; en toen kon de zender nog maar een steeds krimpend aantal luisteraars bedienen. Wat deze berichtgeving betreft had Radio Oranje zeer veel te danken aan kolonel dr. J. Somer, die medio 1943 chef werd van een nieuw opgezet Bureau Inlichtingen dat eindelijk vakwerk leverde. Na de bevrijding van Noord-Brabant kwam er door de Biesbos heen bijna dagelijks een stroom van berichten, rapporten en ondergrondse bladen. Dr. J. M. Somer zond dit alles vanuit Eindhoven snel naar Londen door, waar zijn plaatsvervanger, majoor C. W. Fock, Radio Oranje inschakelde om de overvloed aan rapporten uit te typen. Daarnaast seinden agenten vanuit bezet gebied meer en meer verzoeken van de illegaliteit op civiel gebied en civiele inlichtingen, die dadelijk na decodering ook naar Radio Oranje werden doorgegeven. Prof. Gerbrandy had deze nauwe en eigenlijk vanzelfsprekende samenwerking tussen inlichtingendienst en radio na enige aandrang goedgekeurd, toen Den Doolaard, door het vertrek van 'de Rotterdammer' naar het bevrijde zuiden, chef van Radio Oranje werd. Een wat Nederlands nieuws betreft efficiënte omroep kwam dus eigenlijk pas tot stand, toen het volk boven de rivieren zijn barre hongerwinter tegemoet ging. Maar nu kon Radio Oranje af en toe tenminste een dag tevoren waarschuwen tegen Duitse razzia's. De Nederlandse radiomensen in Londen waren slechts de laatste schakel; de eer voor zulke berichten komt allereerst toe aan de uitvinders van het vernuftige systeem waarmee zulk nieuws van het Duitse net werd afgetapt en aan de agenten die het met levensgevaar doorseinden. Desondanks lazen de redacteurs van Radio Oranje in het eerste bovengrondse nummer van 'Vrij Nederland' tot hun opluchting een waarderend artikel waarin Radio Oranje, ondanks alle soms onvermijdelijke fouten, geprezen werd als een onmisbaar bestanddeel van het verzet in de strijd tegen de Duitse tirannie.